

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Історичне досьє

Ігор Коляда

**Усі гетьмани України.
Легенди. Міфи. Біографії**

«ОМІКО»

2007

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

Коляда І. А.

Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії / І. А. Коляда —
«ОМІКО», 2007 — (Історичне досє)

Українська Гетьманська держава за роки свого існування мала 17 гетьманів. Усі вони були носіями ідеї незалежної самостійної Української держави. Втіленню цієї ідеї в життя вони присвятили все своє життя, поставивши за мету вибороти звільнення українського народу від панування чужинців. Діяти цим гетьманам довелося в найскладніших, найтяжчих, іноді найтрагічніших для України історичних умовах. Дмитро Вишневецький прагнув звільнити південні українські степи від панування ханських орд, знищити турецькі фортеці в пониззях Дніпра, а згодом і оволодіти Чорноморським узбережжям. Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа належали до тих постатей, чийми іменами називають епохи. Окремі нариси в книжці присвячені Івану Виговському, Петру Дорошенку, Пилипу Орлику — видатним державним й політичним діячам, талановитим дипломатам. У книжці надається правдивий і об'єктивний життєпис цих, а також інших найвищих військових керівників українського козацтва.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

© Коляда І. А., 2007
© ОМІКО, 2007

Содержание

Слово до читача	6
«Особисто знаний ворогами» Дмитро Байда-Вишневецький (р. н. невід.—1564)	8
«...слава цього козацького гетьмана може позмагатися з вічністю» Петро Конашевич-Сагайдачний (1577(1578)—1622)	19
«...його слава та ім'я лунають по світу» Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький (1595—1657)	38
«...свій край шаблею здобув і з ярма визволив» Іван Остапович Виговський (р. н. невід.—26.03.1664)	59
Кінець ознакомительного фрагмента.	64

Олександр Реєнт, Ігор Коляда
Усі гетьмани України:
Легенди. Міфи. Біографії

Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згodu!

Слово до читача

Христос воскрес на третій день по смерті. І сказав до учнів своїх: «Так написано є, І так потрібно було постраждати Христові, І воскреснути з мертвих дня третього, І щоб Ймення, І прощення гріхів між народами усіх, від Єрусалима почавши».

Коли думаєш про свій народ, приходять на пам'ять «Скорбна мати» П. Тичини:

Ідіте в Україну,
Заходьте у кожную хату —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь його розп'яту.

О Українська земле! Ти – сто разів розтерзана, двісті – розп'ята, осквернена, обпльована, забита. Чи прийде твоє Воскресіння?!

Мабуть, є щось спільне у долі Твоїй зі Спасителем...

До розп'яття і воскресіння була Тайна Вечеря.

«...Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм Учням, І казав: “Прийміть, споживайте, – це тіло Мое”. А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: “Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Завіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!”»

Бі ми споживали тіло брата свого, проливали сторіками кров козацького роду, проклинаючи, забували та нехтували нашою прадідівською славетною минувиною. Забуваючи, плюндрували козацькі могили.

Зраду чинили Історії нашій.
І була Юдина зрада.

«Тоді один із Дванадцятьох, званий Юдою Іскаріот-ським, подався до первосвящеників, І сказав: “Що хочете дати мені, І вам покажу Його, І видам Його!” І вони виплатили йому тридцять срібняків».

Отак і ми, за безцінь продавали батьківські скарби, міняли їхню славу на славу підлабузників та манкуртів-безбатченків, за жалюгідний мізер платні відмовлялись від їх козацької справи – боротьби за волю України.

І було зречення Петра.

«...тоді він став клястися та божитися: “Не знаю цього чоловіка!” І заспівав півень тієї хвили. І згадав Петро сказане слово Ісусове: “Перш ніж заспіває півень – відречешся ти тричі від Мене”».

Петро відрікався тричі. Ми ж – тридцять по тричі. Зрікались Бога, Церкви, могил наших прадідів-дідів, зрікались «зрадника», що фундував церкви та школи, – гетьмана І. Мазепи, зрікались вигнанця, що і на чужині життя віддавав за Батьківщину, а згадували лише «як про співучасника страшного злочину, що не доніс про нього», – гетьмана П. Орлика, зрікались нескореного тортурями та сильного духом, що царю без остраху говорив у вічі слова правди, – гетьмана П. Полуботка.

Зрікались рідної мови, рідної пісні, батьківської віри, рідної історії, власного родоводу, власного коріння.

Немає призабутої спадщини, є спадщина зречень.

І був суд у Понтія Пілата.

«І як побачив Пілат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший станеться, набрав він води, та й перед народом умив свої руки та й сказав: “Я невинний у крові Його!”»

Подивимось на руки свої.
І були муки, і були знуцання, і була Голгофа.

«І роздягнувши Його, багряницю наділи на Нього. І, сплівши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялись з Нього й казали: “Радій, Царю Юдейський!” І, плювавши на Нього, хапали тростину, та й били по голові Його.»

Голгофи у нашого народу як верстові стовпи.
Голгофа голодоморів.
Голгофа сталінської опричини.
Голгофа фашизму.
Голгофа брежнєвсько-андроповського мовчання.
Голгофа Чорнобиля.
Стачило б на кількасот літ.

Настав день. І Воскрес Він!
Настав час воскресіння і для України!

Воскресни, наш козацький роде! Воскресни в нащадках своїх! Бо воскреслому роду – не буде переводу!

Розкидавши каміння нашої історії – збираймо ж, браття, його заради долі кращої для нашої Батьківщини, во ім'я славних пращурів – козаків, Когорти Лицарів – Не-переможених Силою та Духом!

Прочитайте знову сторінки нашої історії!

Хай долі наших Ясновельможних гетьманів допоможуть вам осмислити її!

Автори

«Особисто знаний ворогами» Дмитро Байда-Вишневецький (р. н. невід.—1564)

З-поміж багатьох козацьких ватажків раннього періоду козацької історії чи не найбільшою славою вкрив себе князь Дмитро Вишневецький, що походив з роду князів Гедиміно-вичів і який на початку 1550-х років заснував замок на острові Мала Хортиця, згуртував навколо нього козаків і цим поклав початок Запорозької Січі. Саме тому його вважають першим козацьким гетьманом.

Ім'я Дмитра Вишневецького, князя із литовської родини, нащадка Гедиміна, васала литовсько-польського короля, хоча й православного за своїм віросповіданням, володаря величезних маєтків на Кременеччині, – вперше згадується в документах 1545 року під час ревізії Кременецького замку. У цей час королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію (ревізію) Волинського воєводства. Документи свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар, і показав, що у Кременецькому повіті він володіє помістями Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Князь був одним з чотирьох синів Івана Михайловича Вишневецького від його першої дружини Анастасії Семенівни з родини Олізарів.

Як засвідчує «Родословна книга», батько Д. Вишневецького – князь Іван Михайлович з 1533 року був старостою ейшиським і воронянським, з 1536-го – про-пойським і чичерським, а з 1541 року – канівським та черкаським. Помер він у 1543 році. Мати – Анастасія Семенівна, дочка Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, ревнителя православ'я в Україні, народила чотирьох синів – Сигізмунда, Дмитра, Андрія, Костянтина – і доньку Катерину.

Історик М. Маркевич наводить факт про обрання князя Д. Вишневецького на нетривалий час гетьманом ще у 1513 році. Але відомо, що в цей час з татарами активно боровся дід майбутнього гетьмана – князь Михайло Васильович Вишневецький (1475—1517). У 1512 році він із своїми синами Іваном та Олександром розбив орду під Лопушною. Документи називають кілька сіл, що були в його власності: Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин і Лопушне. Однак, як свідчать матеріали розмежування між Литвою і Короною Польською, розміри його володінь були більшими. З опису 28 вересня 1546 року дізнаємося про маєтності «Олексинци властная отчизна и дидызна князей Вишневецких, имение Крутнево, Лопушное, Бобровцы».

Тоді ж, 1546 року, Дмитро Вишневецький у судовому порядку вирішував справу з Чарторийським за якийсь будинок у Вільно, а через рік отримав старостинський уряд у Ворнячині.

У 1548 році князь притягнувся до суду за «заподіяння кривди підданим королеви Бони». І вже після цих «лицарських» пригод у 1550 році Дмитро прибув до Черкас. З 1551 року він – староста канівський та черкаський.

У цей час посилюються татарські навали в Україну, що і заважало освоєнню її території польським магнатством.

Аналіз історичних свідоцтв того часу показує, що Дмитро Вишневецький був не першим, хто прагнув відбивати напади степової орди. До нього це вже робили Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та інші старости на південному пограниччі.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XVI століття особливо відзначився в боротьбі проти нашествия степової орди староста барський Берnard Претвич. Розповідаючи на сеймі 1550 року про свої походи, він відзначив, що бував у них разом з «воєводою Київським Пронським, князем Корецьким, князем Вишневецьким і князем Володими-рецьким». Претвич – організатор походів проти татар – 1550 року повідомляв великому князеві литовському

Си-гізмунду-Августу про Дмитра Вишневецького «як одного з визначніших репрезентантів боротьби з татарами».

Конкретні дані про участь Дмитра Івановича Вишневецького у відсічі чужоземної агресії наводяться в османських «Реєстрах кривд», які надсилалися до польської столиці. В них і віднаходимо першу згадку про боротьбу князя Дмитра Вишневецького з турками: в період з 8 червня 1548 року по 6 грудня 1549 року він безперервно непокоїв залогу Очаківського замку, який належав тоді Порті. В одній з таких експедицій Вишневецький перебував із «старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошем і Миколою». Ці нові факти дають підстави зробити припущення, що Дмитро Вишневецький почав боротьбу з ординськими нападниками ще 1538 року, коли його батько організував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком імовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540 році, «будь єсть або не єсть перемир'є з татари, тог-ды предся з коня мало зседаєм».

Отже, князь Д. Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були лицарство і молодецтво. Може, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, він, як ніде, відчув себе у своєму середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюристична натура припали до душі козакам, вони ладні були йти з ним і проти татар, і проти кого іншого, якщо б він їх покликав.

Обійнявши посаду старости черкаського і канівського, Дмитро Вишневецький за свій головний обов'язок вважав захист південних кордонів держави. Крім того, у Дмитра Вишневецького був особливий рахунок до степових нападників. У 1549 році у полон потрапило все сімейство його двоюрідного брата Федора Вишневецького. Цей факт, до речі, зафіксований і в «Кроніці Марціна Бельського»: «Того року татари в кінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали». Про це ж повідомляв у своїй відписці Московський посол до Литви Федір Безобразов.

За думкою деяких дослідників, улітку 1553 року Дмитро Вишневецький, можливо, чимось ображений на короля, перейшов на службу до турецького султана Сулеймана II (Чудового) і разом зі своїм військом перебував у Стамбулі.

Цікаво, що перед цим король Сигізмунд-Август висловлював Радзивілла побоювання щодо Вишневецького, аби той не перебіг до турків, «полишивши їм пограничні землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

Треба зазначити, що архівні документи нічого не повідомляють про перебування князя Вишневецького у турків. Але це припущення документально не підтверджується.

Тому серед істориків до сьогодні немає єдиної думки щодо того, що саме робив Дмитро Вишневецький у Туреччині, чому він там опинився і як зміг повернутися. Але хай там як, у Польщі не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби зважитися на таку поїздку до Османської Порти – туди, звідки з 1548 по 1553 рік не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав покарати українського князя за розправи з ординськими грабіжниками.

Вчинок Вишневецького викликав неабияку тривогу – побоюючись, що він наведе в Україну турків, Сигізмунд-Август знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом?»

Очевидно, спосіб було знайдено, і досить радикальний. Бо на початку 1544 року Вишневецький повертається з Туреччини і 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) освідчується королю у товаристві друга і соратника воеводи Миколи Сенявського. Чим пояснював Вишневецький свій перехід до турецького султана, не відомо, однак той знову доручив йому охороняти прикордоння «проти татар і влаштувати на острові Хортиця захисне укріплення проти кримчаків». Вишневецький знову отримав для управління канівське й черкаське староства.

Як зазначає історик Бантиш-Каменський, «муж розуму палкого, відважний, вправний вояка» Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків. Він вирушає на Дніпровське пониззя і «на острові Хортиця, проти Конських вод, коло кримських кочовищ», за свідченням М. Грушевського, «ставить замок і громадить навколо себе козаччину».

Дмитро Яворницький писав з цього приводу: «У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воеводства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця. Розраховуючи розпочати звідси постійні набіги на басурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

Про Хортицю писав у своєму щоденнику і австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий за дорученням імператора Рудольфа II приїхав на Запорозьку Січ, щоб запросити козаків для участі у війні проти турків: «Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, неподалік першого; тут знаходиться замок, збудований Вишневецьким років 30 назад і згодом зруйнований».

Втім, кажучи про будівництво у цей час укріплення на Хортиці, не слід вважати, що це вже був той самий замок, який пізніше увійшов в історію як форпост боротьби проти кримчаків. Це, певно, було невеличке укріплення, що слугувало, насамперед, за більш-менш надійну схованку. Для будівництва справжнього замку-фортеці просто не вистачило б часу.

Будуючи замок, Вишневецький намагався укріпити його, як фортецю, і тому просив у короля гармат, обслугу тощо. Але Сигізмунд-Август, який прагнув лише зміцнення кордону проти кримського хана Давлет-Гірея і стояв за дружбу з ним, відмовив Вишневецькому. Сигізмунд-Августа не на жарт стурбувала активність князя, котрий вирішив звільнитися від татар Дике Поле і навіть усе Причорномор'я. Але ж це не входило до інтересів короля, і він спробував якимось чином відкликати Вишневецького з Низу. Водночас, добре розуміючи, що насильно відірвати князя від козаків неможливо, король вдався до хитрощів і запропонував «послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час...». «А на його місце казали їхати з ротою, – писав він далі, – його стрічному братові і залишитися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Вишневецький скористався сутичкою між Московською державою і Кримом, і його поява на історичній арені збіглася з тим, що цар Іван IV вирішив дві військові загоны проти Кримського ханства: один під командуванням воеводи Чулкова спустився річкою Доном, а другий під начальством дяка Ржевського попрямував у долину Дніпра. У цей час князь Вишневецький здійснив свою першу військову операцію проти татар.

Він організував похід на Іслам-Кермен, з тим щоб за рахунок здобутих трофеїв зміцнити Хортицьке укріплення. Увірвавшись до замку Іслам-Кермена, козацькі загоны доценту пограбували його, потім спалили, а гармати вивезли у Хортицьку фортецю.

Розгніваний Давлет-Гірей шле лист за листом Сигізмунду-Августу, вимагаючи приборкати козаків і Вишневецького. Король, однак, відповів, що Вишневецького на Дніпро не посилав. «Можете міркувати з того, – писав Сигізмунд, – що і до цесаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: повернувшись до держави нашої, він розповідав, що дістав дарунки і у тебе, брата нашого, ласку мав. Через те ми й доручили йому степову сторожу, бо переконані, що він підтримуватиме стосунки з вашими людьми, зазнавши від вас ласки».

Король Сигізмунд-Август не знав, що Вишневецький, не сподіваючись ласки від нього, вже давно налаштує зносини з Московією.

У березні 1556 року, коли московський уряд організував похід на Крим, очолюваний дяком Ржевським, до нього приєдналося 300 душ із козаків Вишневецького на чолі або з ним, або з одним із його помічників отаманом Млин-ським (він же – Мине). Влітку 1556 року союзники, припливши вниз за течією Дніпра, пограбували Іслам-Кермен і навіть напали на оттоманську фортецю Озю (Очаків). На зворотному шляху їх наздогнали татари й оточили на одному з дніпровських островів, однак після шестиденної облоги Ржевському, Вишневецькому та деяким іншим козакам пощастило вирватися з оточення.

Незважаючи на майже цілковиту невдачу цієї експедиції, вона мала надзвичайне значення – це стало насправді зламним моментом у зносинах між Московією, Кримським ханством та Оттоманською імперією.

Приблизно у цей час Дмитро Вишневецький починає листування з московським царем. У вересні 1556 року московські послы, повертаючись з Литви і зустрівшись з Вишневецьким, доповідали, що він збирається перебраться до Москви. Разом з послами Вишневецький відрядив до Івана Грозного свого отамана Михайла Єськовича із засвідченням, що бажає служити цареві. Приймавши завіряння Вишневецького, цар направив до нього дітей боярських Андрія Щепотева і Нечая Ртищева з грамотою та жалуванням. 16 жовтня 1556 року вони повернулися до Москви і оголосили Грозному, що Вишневецький став на царську службу і пішов військом на Іслам-Кермен. Після розгрому Іслам-Кермена Вишневецький у листі до царя присягається, що «доки він на Хортиці, кримчакам ходити буде нікуди».

Оговтавшись від такої зухвалості, Давлет-Гірей спішно зібрав військо і навесні 1557 року рушив походом на Вишневецького. Він оточив Хортицьку фортецю і облягав її 24 дні. «Але ім'ям государевим і великого князя він, Вишневецький, захистився від хана, побивши у нього чимало кращих людей, так що хан пішов од Вишневецького з великим соромом».

Наприкінці літа 1557 року Давлет-Гірей, зібравши не лише кримське, а й турецьке та волоське війська, знову підійшов до хортицьких укріплень. Султанські галери зупинилися біля самого острова. Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстоку облогу. Однак сили були нерівні, до того ж вичерпалися припаси. Козаки почали розбігатися, тому довелося відступити. Князь повідомляв Івану Грозному, що «з Дніпра, з Хортицького острова пішов тому, що харчів не стало і козаки розійшлися». Відступивши з Хортиці, Вишневецький закріпився в Каневі і Черкасах. З Черкас у вересні 1557 року він одразу ж сповістив про це царя та офіційно звернувся до нього з проханням про заступництво. Іван IV відповів на це згодою і викликав Вишневецького до Москви. Литовські володіння (Канів і Черкаси), звісно, відійшли до польського короля, але натомість Вишневецький отримав російське місто Бельов. У російському літописі за Никоновим списком зазначено: «Того ж місяця (вересня. – Авт.) приїхав до царя й великого князя Івана Васильовича всієї Русі від Вишневецького князя Дмитра Івановича бити чолом Михайло Єського, що його государ пожалував, а велів собі служити...»

Одержавши від Грозного «город Белёв» з великими земельними наділами, український князь зовсім не збирався зайнятися влаштуванням свого господарства. Натомість, у грудні 1557 року, він, очоливши озброєний загін, виступив на захист окраїни Московської держави від татар.

Це був час, коли в історії зносин між Московською державою, Польщею, Оттоманською імперією та Кримським ханством настав новий період.

У січні 1558 року вибухає Лівонська війна, яка викликала затяжний конфлікт між Польщею та її союзником Кримським ханством, з одного боку, й Росією Івана Грозного, з другого. Тоді ж король Сигізмунд II Август підписав із Давлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив ханові данину й пообіцяв, що не дозволить своїм підлеглим (тобто козакам) турбувати наскоками татарські землі.

Коли російська армія в січні переступила кордон Лівонії, син хана Магмед-Гірей із величезним військом, у супроводі ногайських мірз Великої орди рушив на Мос-ковію. Але коли він довідався, що велике російське військо зосереджене на Оці, то, досягнувши річки Мечі, повернув назад.

Московський літописець зазначив, що кримський хан, підійшовши із сотисячним військом до річки Мечі, допитувався в захоплених у полон рибалок «о Вишневецком князе Дмитрее, да о Йване Шереметеве, в немцах ли?» І коли ті відповіли, що «Йвана на Рязане, а Вишневецкого на Туле, а князя Михайла Воротынского в Калуге – приде на них страх и трепет, вскоре воротятся назад, на бегство устремяся».

Наведений уривок переконливо засвідчує неабиякий військовий талант Вишневецкого. Після цього на початку 1558 року Іван Грозний на чолі п'яти тисяч стрільців і козаків «отпустил Вишневецкого на Крымские улусы... во После велел суда наделати и из запаси йти на Днепр. И велел государь князю Дмитрею стояти на Днепре и береги своего дела над Крымским царем, сколько ему Бог поможет». З приводу цього царському послові у Варшаві доручалося говорити, що «государь послал на Днепр князя Дмитрия Вишневецкого со многими людьми, чтоб над Царевичем (крымским ханом) поискати и пленных бы людей освободити, заже на Вольни живет все христианство и государь о их невзгодах велми скорбит».

Про виконання цього наказу в червні 1558 року Вишневецький через Івана Мягкова доповів царю: «приходил к Перекопу и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречу крымские не бывал ни один человек, а стоял и начевал и назавтрее до половины дни за десять верст от Перекопи, и пошел ко Днепру на Тованьской перевоз, ниже Ислам-Кирмени полтретьятцать верст и на перевозе стоял три дни, а крымцы к нему не бывали и не являлися».

Потім Вишневецький повернувся на Хортицю, де чекав підходу загону Ржевського. Залишивши на Монастирському острові вище порогів припаси, «пошел летовати в Ислам-Кирмен», плануючи звідти робити походи «на крым-сково улусы за Перекоп и под Козлец».

Шкоди ординцям Вишневецький, мабуть, завдав більше, ніж про це згадується в московських документах, бо наприкінці травня 1558 року султан Сулейман знову вимагав од Сигізмунда-Августа «для запевнення спокою на пограниччі усунути звідти Дмитра, котрий знову розпочав там свій розбій».

Пізніше Вишневецький прислав до Москви з князем Андрієм Вяземським «крымского полоненика городецкого татарина Кочеулая Сенгильдеева сына Бастановца», який повідомив, що «царь крымской со всеми людьми готов в Перекопи, а к турецкому просить людей послал же; а как турецкой царь людей ему на помочь пришлет, и тог-ды де царь крымский хочет быть на великого князя Украины...»

Ця інформація була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Московської держави. Виславши передові полки назустріч імовірному вторгненню татар, Іван Грозний відрядив до загону Вишневецького Микиту Карпова «со своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрею, а с ним Игнатию Заболоцкому велел к себе ехать». Очевидно, московський цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під рукою в разі нападу татар. Цю думку підтверджують факти, наведені в деяких московських документах.

«Месяца февраля, – зазначається в одному з них, – отпустил царь и великий князь воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донець, а велел ему приходит на Крымские улусы, суда поделав, от Азова под Керчь и под иные улусы», а Данила Федоровича Адамова відправив на Дніпро. На Дон пішов тоді воевода Вешняков, якому «велено... сходиться... со князем Дмитреем Вишневецким».

Тим часом князь відправив до Москви чотирнадцять полонених, повідомляючи листом, що «побил крымцов на Яйдаре близко Азова; было их полтретьяста человек, а хотели йти под Казанские места войною... Да шел Мишка Черкашенин ко князю Дмитрею же и побил

крымцев вверх Донца Северского и четырех языков крымских ко государю прислал». Ось яку інформацію містять документи Осяйної Порти.

Весною 1559 року, якраз тоді, коли царські війська брали Нарву й Дерпт у Лівонії, Вишневецький прийшов зі своїми козаками до Криму. Очевидно, він проплив униз за течією Волги й через Астрахань прибув до черкеських володінь, де наwerbував собі допоміжних сил.

Навесні 1559 року Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Напад було відбито лише завдяки допомозі, яку подали гарнізону ногайські племена, та підтримці от-томанської ескадри з шести великих і незначної кількості малих галер.

Облога фортеці та бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону викликали голод не тільки в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, що знаходилася між Доном і Волгою. Частина їх у зв'язку з цим навіть переселилася в турецькі володіння в Буджаки.

Про бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону московські документи мовчать, згадується в них лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви «из Дону, а с ним прислали Черкаси (черкеси) Ичюрука-мурзу Чер-каского: все черкаси бьют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкаси и велел бы их крестити».

Водночас турецькі архіви відкрили нам нове і про повторну облогу Вишневецьким Азова восени 1559 року. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс повідомляв султанському дивану, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка», котрий атакував тоді цю фортецю, відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила іншому московському воєначальнику, очевидно, Данилу Адашеву, прийти на допомогу Вишневецькому з чотиритисячною армією. Одночасно бей Кафи писав до столиці Порти, що оттоманська ескадра відбила напад загону московитів на Керч.

Нарешті, французький учений Лемерсьє-Келькеже наводить ще один документ, що стосується походів Вишневецького на турецькі володіння в Криму і на берегах Азовського та Чорного морів, йдеться в ньому про наступ черкесів на Таманському півострові і на Кафу. Ця атака була також відбита, голови черкеських начальників, а також кількох московських проводирів були відправлені до султана.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного про прийняття їх у підданство? Й те, що вони приїхали до Москви разом з Вишневецьким, засвідчує активну його участь в їхньому повстанні проти турків. Але після цього український князь посварився з московським царем. І тому російські джерела зовсім замовчують дії Вишневецького. Вони тільки зазначають, що 1560 року він посварився із царем і залишив його, щоб повернутися в Литву, де король Сигізмунд II Август пообіцяв оддати йому назад усі права й маєтки.

Оттоманські архіви, навпаки, набагато веломовніші щодо висвітлення діяльності Вишневецького в 1560 році й опосередковано з'ясовують причину його розриву з Москвою. З цих архівів стає відомим, що весною 1560 року Дмитро Вишневецький прибув із пониззя Дону, щоб підготуватися до нового виступу проти кримського хана й володіння Оттоманської імперії, яке мало стати одним із найвизначніших у його житті. Можливо, в цей час Вишневецький діяв не стільки на руку цареві, скільки в своїх особистих інтересах, та і його війська склалися нині не з московських стрільців, а переважно з донських і українських козаків та з черкесів, до яких прилучилися численні авантюристи – поляки, литовці, навіть ногайці й татари.

У березні й квітні 1560 року Осяйна Порта із трьох різних джерел отримала попередження про цей задуманий великий наступ.

Перші відомості, передані воєводою Молдавії, стосувалися скупчення «зłodіїв» на кордонах Московії (вислів «зłodії» з цілковитою очевидністю тут вказує на запорожців). За якийсь час кадї Азова повідомляв султанському дивану, що ногайці, прийшовши із волзьких степів, стояли в районі Нижнього Дону, коли туди прибув авангард у кількості трьох тисяч «російських козаків», котрі входили до складу армії, що налічувала 80 тисяч чоловік (цифра, напевне, занадто перебільшена), які розташовувалися десь між долиною Аксу (Південний Буг) та річ-

кою Озю (Дніпро). Каді вважав, що вороже військо мало намір захопити Крим і перебувало під командуванням «Дмитрашки».

Водночас те ж саме повідомляв Осяїній Порті й Синан, бей Кафи, який на підставі свідчень, надісланих ногайця-ми, писав, що північніше Азова зосереджена російська армія та військо «Дмитрашки», яке нараховує майже 70 тисяч. Нарешті, хан Девлет-Гірей сповіщав султанові про підготовку ворогів, серед яких він згадував росіян, черкесів і ногайців. Їм, зазначає автор, допомагали й татарські «зрадники».

Без сумніву, ці відомості про Вишневецького не відповідали дійсності, а оцінка сил ворога була вкрай перебільшена. Ймовірно, оттоманські власті в Кафі та Азові, так, як і кримський хан, не мали ще доволі ефективної інформаційної служби. Але завдяки добре налагодженому справозданню Оттоманської імперії можна простежити майже день за днем мобілізацію потужної військової машини для відсічі загрози з північного боку. Розмах цієї мобілізації промовисто засвідчує серйозність небезпеки. Із Стамбула до Азова вирушила ескадра з сімох військових кораблів; у фортецю, чию фортифікацію було хутко відновлено, прибув загін яничарів для підсилення гарнізонів, а також підвезені їстівні припаси. Нарешті, в травні 1560 року султанський диван призначив Синана-пашу, бея Силістрії, воєначальником над оттоманськими арміями, які мали захищати Азов і Крим од «Дмитрашки». До складу цього війська, крім солдатів, завербованих на місці, в бейлику¹ Силістрії, належали призовані до армії сипахи й добровольці з інших восьми бейликів, до яких повинні були влитися загопи на чолі з воєводами Молдавії та Валахії, а також армія кримського хана. Султанський диван просив Девлет-Гірея мати напоготові свої збройні сили, щоб підтримувати бея Силістрії, а задля забезпечення пониззя Дністра йому передали підрозділ артилерії.

Військові приготування імперії, ймовірно, не відповідали справді існуючій небезпеці з боку Дмитра Вишневецького, по суті, доволі незначній. Проте мобілізація оттоманських військ сама собою могла безумовно змінити політичну ситуацію в районі. Польський король поквапився принести данину кримському ханові і знову повторив свою обіцянку: не дозволити своїм підлеглим (маючи на увазі городових козаків) робити наскоки на оттоманські й татарські володіння. Між тим, зосередження оттоманських збройних сил було спрямоване не стільки проти союзної Польщі, скільки проти Москви, що стояла за спиною Вишневецького. На початку травня 1560 року Девлет-Гірей писав султанському дивану, що внаслідок дуже лютої зими, а слідом за нею посушливої весни, в Росії виник голод, який послабив її спромогу чинити опір і напад. Час здався йому якраз слухним для того, щоб здійснити великий похід на Московію; він наполегливо добивається дозволу на це й просить диван надіслати йому підкріплення у вигляді артилерії та загону яничар. Хан також повідомляє Оттоманській Порті про наскоки козаків «Дмитрашки», які спускаються за течією Дону, але кількість ворожих військ, зазначених тут, більше відповідала величині здорового глузду – авангардом у 400 воїнів називалися головні сили армії, що налічували 5 тисяч чоловік.

Прохання кримського хана про участь Туреччини у військовій кампанії було відкинуте. Покликаючись на протяжність відстаней, які мало подолати оттоманське військо та продовольчі валки, а також на труднощі, пов'язані із озброєнням потрібної кількості кораблів, диван вважав несвоечасним розпочинати військові дії такого розмаху проти Росії й надав ханові право вирушати в похід із власними силами. Але справжня причина відмови Порті від участі в такому виступі проти Росії полягала, напевне, в іншому – в тому, що до Кафи прибули московські гінці, які, за свідченням тексту листа бея до султанської ради, хотіли попередити оттоманську владу про наміри «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. Цим московський уряд прагнув виказати перед могутнім південним сусідом свою добру волю. Цар, отже, відмовлявся від «Дмитрашки», за якого «не бажав відповідати».

¹ Б е й л и к – маленьке князівство (тут і далі – прим. ред.).

Можливо, саме в цьому криється справжня причина розриву між Вишневецьким та Іваном Грозним, а саме – відмова царя підтримати литовського князя перед лицем небезпеки серйозного конфлікту із грізною оттоманською державою.

Починаючи з літа 1560 року під командуванням Вишневецького перебувала лише його особиста армія, наwerbована з українських козаків, до яких, мабуть, приєдналися донці й черкеси. Саме з таким військом він здійснив свою серйозну операцію проти Криму, з приводу якої російські джерела лише скупо подають деталі. Ми знаємо, що у 1560 році Вишневецький напав на Азов, але, у зв'язку з прибуттям турецької ескадри на чолі з беєм Кафи, зазнав невдачі; тоді він із черкесами спробував перепливити Та-манську протоку, щоб проникнути до Криму й атакувати Кафу, проте турки були попереджені про цей намір або московськими гінцями, або шпигунами, яких послав кримський хан у черкеські землі. Друга оттоманська ескадра спостерігала за переправою й відбила напад.

Це була одна з останніх спроб Вишневецького захопити турецькі володіння.

Після 1560 року в оттоманських архівах не відкрито жодних детальних свідчень про нього. Але з початком 1561 року в Туреччині продовжували готуватися до нових сутичок з Вишневецьким. У донесеннях французького посла із столиці Порти зазначалося, що двадцять галер чекають виходу в Чорне море для захисту татар, Кафи та Азова. Передбачалися бойові операції «Дмитрашки» у напрямку Мегрелії. Щоправда, в серпні султанський флот повернувся назад, оскільки при спробі висадитися в незнайомій місцевості турки зазнали втрат.

Самостійні дії Вишневецького не імпонували Івану Грозному, і він відкликав українського князя з Північного Кавказу за те, що «учел жити в Черкасах не по наказу». Вишневецький зі своїм загоном перебрався спочатку на Запорозжя. Тут, зупинившись на Монастирському острові, він одержав дозвіл короля Сигізмунда-Августа повернутися до Польщі.

Проте Вишневецький не відразу вирішив, йти йому на розрив з Іваном Грозним чи ні (можливо, він сподівався схилити того на боротьбу з Кримом). А поки що князь вирішив повернутися до Москви. Про це повідомляє Ни-конівський літопис: «Ноября к царю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневетцкой, а был государ-скою посилкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра».

Цього разу український князь пробув у Москві до квітня 1562 року, після чого цар відправив його знову в пониззя Дніпра, «а с ним Каневские Черкаси, а велел им недруж-бу делати царю крымскому и королю литовскому».

Про особисту участь у цій кампанії Вишневецького відомі нам документи не згадують, але, безумовно, люди князя «первей сего в замку Хортуса наймя Миколай з иншими товаришами своими и теж з Черкас поймя Кабели, з стрельцами з петьмастами человек з одиначившия, пришедчи под Очаков, подданому его, цесаря многие шкоды починили».

31 липня 1562 року до царя в Можайськ прийшла звістка, що князь Дмитро Вишневецький «отъехал с Поля с Днепра в Литву, к Польскому королю со всеми своими людьми, которые с ним были на Поле».

Звичайно, Вишневецький поїхав до короля не лише тому, що в зв'язку з падінням Вибраної ради царя і початком війни з Литвою це було «єму выгоднее». Не треба забувати, які зміни сталися в характері Івана Грозного в цей час, яких переслідувань почали зазнавати ті, хто ще вчора користувався його довір'ям. 1560 року потрапив у неласку голова уряду Олексій Адашев, наступного року арештували двоюрідного дядька царя князя Глинського, потім голову Боярської думи Бельського. Цілком можливо, що така доля чекала й Дмитра Вишневецького, котрий, як і «Иван Шереметев, Алексей Адашев, Иван Михайлов и иные», належав до тих радників царя, котрі, за його словами, «чинили ссору с Кримом». Це відчуття не підвело українського князя: «А которые наши люди ближние промеж нас, – писав Грозний кримському хану, – з братом нашим з Девлет Киреем царем ссорили, мы то ссыскали, да на них опалу свою наложили есмя – иные померли, а иных разослали есмя, а иные ни в тех, ни в сех ходят».

А тим часом, напади кримчаків на Україну посилювалися. Дізнавшись про повернення Вишневецького у пониззя Дніпра, кримський хан вжив негайних заходів: мобілізував усі наявні сили кримчаків, відрядив до правителів Оттоманської імперії гінців з пересторогою про небезпеку і по підмогу.

Якщо порівняти воєнні приготування Оттоманської імперії проти «Дмитрашки» з тими заходами, які Осаяна Порти здійснювала у той самий час проти інших своїх європейських противників – Венеції або Священної Римської імперії, можна зрозуміти всю глибину небезпеки, яку становили для неї походи «литовського кондотьєра» (виступав він од імені царя чи сам по собі), адже Виш-невецький загрожував не лише володінням Кримського ханства, але також і власне оттоманським володінням на північному узбережжі Чорного моря. Масова мобілізація, проведена у восьми турецьких бейліках, відрядження ескадри являли собою виняткові заходи. До того ж – єдиний випадок в історії Оттоманської імперії! – всі ці дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи, яка була проголошена «найбільшим ворогом Осаяної Порти».

Вишневецький добре розумів, що сам-один не зможе протистояти силам кримчаків і турків. Потрібен був забезпечений тил. І він звертається до короля. Як пише М. Маркевич², «знаменитий воїн, колишній гетьман малоросійський з'явився до короля і був прийнятий ласкаво».

6 вересня 1561 року Сигізмунд II Август повернув Виш-невецькому всі звання і володіння. Але ж треба було якось пояснити польській аристократії, чому це він комусь дарує зраду, хай навіть цей зрадник – славнозвісний полководець Вишневецький. І король – а найпевніше, хтось із його радників – знайшов геніальний вихід. Сигізмунд-Август офіційно оголосив, що князь перебував у Московії не тому, що бажав служити цареві, і не тому, що зрадив його величність або шукав кращої платні, а щоб дізнатися, що там «діється у ворожому стані і тим якнайлучче прислужитися Речі Посполитій». Отож коли князь прибув до Кракова, він був приємно здивований, довідавшись, – причому останнім, – що, виявляється, він ще й славетний розвідник! Що, виявляється, він не вірно служив цареві-батюшці за жалування та місто Бельов, а вивідував на користь Польщі!

Хроністи засвідчують, що зустрічали Вишневецького в столиці як національного героя, цілими натовпами. Правда, не тому, що повірили, нібито він був розвідником (тут усі все добре розуміли), а тому, що слава про нього як про талановитого полководця та мужнього охоронця південних кордонів Польщі ще й досі гуляла по всій державі. Пробачив король усі провини і козакам, за яких клопотали обидва Вишневецькі.

А до того ж після врочистої зустрічі князь Дмитро Вишневецький тяжко занедужав. Існує навіть версія, що його пробували отруїти. Чи то хтось позаздрив славі, чи, може, це була помста з боку султана або кримського хана. Хай там як, Сигізмунд і в цьому випадку продемонстрував повагу до Вишневецького і наказав своєму особистому медику лікувати князя.

У грудні 1562 року Вишневецький разом з хотинським воеводою Ольбрехтом Лаським прибув на Любельський сейм. Ласький, відомий шукач пригод, претендуючи на господарський престол, наступного 1563 року підбив князя на козацький похід у Молдавію, де в цей час точилася боротьба за владу між боярськими угрупованнями.

Але несподівано Вишневецький відступився від Ласького, сподіваючись, очевидно, сам обійняти цю посаду. Проте, потрапивши в пастку, його загін був розбитий, а сам князь, закований в ланцюги, відісланий до Туреччини.

Відносно того, що діялося далі, існує кілька версій. Дмитро Яворницький інтерпретує події так: «Його (Вишневецького) передовий загін з'явився тоді, коли Томша облягав Василюда в Сучавському замку; сам Вишневецький через хворобу їхав іззаду, на возі. Його загін спішно прискакав до палацу і став вимагати молдавської булави своєму князеві. Томша охоче

² Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) – український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор, автор праці «Історія Малоросії».

погодився з цією вимогою і особисто вийшов зустрічати славетного героя. Вишневецький, не підозрюючи віроломства, з невеличким загоном рушив до Сучави. Але в дорозі, побачивши нечисленні сили Вишневецького, Томша раптом змінив наміри, він несподівано кинувся на князевих людей, всіх перебив і мало не захопив самого Вишневецького, але той встиг утекти і сховатися в копиці сіна. На лихо, його помітив якийсь селянин, що приїхав по сіно, і видав Томші. Вишневецького разом з його супутником Пясецьким та деякими поляками схопили і відправили в столицю Молдавії. Поляків після жорстоких катувань (сам Томша обтинав їм носи і вуха) відпустили в Польщу, а Вишневецького й Пясецького Томша відправив у Царгород до султана Селіма II».

Зупинимось тепер на обставинах смерті Дмитра Вишневецького. Сучасник українського князя польський хроніст Мартин Бельський описує її так: «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що ляяв їхню віру». Багато істориків, зокрема Микола Костомаров та Дмитро Яворницький, погоджуються з версією Мартина Бельського і вважають, що розповідь про загибель Вишневецького лягла в основу славетної народної української пісні про «Байду-козака».

Однак цю версію розвитку подій відкидали деякі радянські вчені, котрі спробували спростувати вже усталену думку майже всіх істориків про тотожність легендарного Байди з князем Вишневецьким. Так, Володимир Голобуцький на підставі донесення – не зовсім зрозумілого – французького посла в Стамбулі стверджував, що Вишневецького задушили і що пісня про Байду не пов'язана з його трагічною смертю.

Але історичні джерела свідчать про інше. Так, сучасник Дмитра Вишневецького – Б. Папроцький писав: «Волохи взяли Пясецького зрадою разом з Вишневецьким і відправили в Туреччину, там замучили їх страшною смертю. В Цареграді над морською затокою, що тягнеться до Га-лати, були поставлені дві шибениці, одна над другою, на кожній були закріплені два розтопирені гаки (схожі на вила), а на верхній тільки гайка, до якої була прив'язана віршовка. За допомогою віршовки підняли Пясецького і швидко спустили з верхньої шибениці на нижню, він, падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і швидко помер, тому що повернувся головою вниз. Після нього подібне зробили з Вишневецьким, але той зачепився ребром і повернувся очима вверх, а потім жив ще три дні, поки невірний не застрелив його з лука, оскільки Вишневецький проклинав Магомета і його віру».

На користь саме таких обставин смерті Вишневецького свідчить і пізніше повідомлення іншого польського хроніста Мацея Стрийковського. Побувавши 1574 року в Константинополі, він записав у своїй хроніці, що «висаджувався під гаком Вишневецького» – «шибеницею з шести гаків над морською затокою, на яких Вишневецький з Пясецьким висіли». В іншому своєму творі Стрийковський твердить, що в Туреччині бачив місце смерті Дмитра Вишневецького.

На жаль, турецькі архіви не сповіщають про його загибель. Останній оттоманський документ, у якому згадується ім'я «Дмитрашки», стосується вже періоду після його смерті. Це лист бея Кафи, де повідомляється, що «росіяни» (донські козаки) й черкеси не перестають грабувати околиці Азова й, наслідуючи приклад «Дмитрашки», зібрили армію в чотири тисячі з гарматами, захопленими на турецьких кораблях, і спробували приступом узяти місто, але були примушені беєм Кафи тікати.

Хоч би як помер Дмитро Вишневецький, але смерть, так чи інакше, у 1564 році наздогнала славетного українського лицаря.

Ми не випадково назвали його «лицарем», бо саме Вишневецький у важку для рідного народу годину став на боротьбу з його ворогами, зробивши дніпровську вольницю навколо Січі

авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто прагнув боронити рідну землю від її поневолювачів.

У 70—80-ті роки XVI століття Осяйна Порта зазнала численних наскоків українських козаків. Деякі з них, а саме походи запорожців 1574-го та 1577—1578 років проти турецьких ставлеників у Молдавії, цілком імовірно, були куди небезпечніші та значніші за кількістю учасників, аніж виступи Вишневецького. Та все ж жоден із них, якщо вірити документам оттоманських архівів, не викликав такої широкої мобілізації турецьких збройних сил. Тому імена ватажків цих походів – Свірговського (1574 рік) чи Івана Підкови (1577—1578 роки) – практично залишилися поза увагою оттоманських властей, які боролися з ними.

Чому ж князь Вишневецький мав такий дивовижний привілей бути особисто знаним для ворогів? Можливо, це означає визнання його справжньої незалежності як щодо свого сюзерена, короля Польщі, так і щодо царя, якому він служив лише доти, поки Росія підтримувала його дії.

Може, й тому, що він завдавав удари в найуразливіше місце на півночі імперії – у фортецю Азов?

Малиновий прапор козацтва – це пам'ять козацтва про гетьмана Д. Вишневецького. Бо той особистий штандарт князя Вишневецького – срібний хрест і золоті півмісяць і зірка на малиновому, гарячому полі, – під яким запорожці ходили разом з ним у перші походи проти степової орди, передався в майбутньому на знамена Запорозької вольниці.

В особі гетьмана князя Дмитра Вишневецького Україна має визначного козацького вождя, засновника Січі, патріота, полководця, яким би пишалася будь-яка країна світу.

«...слава цього козацького гетьмана може позмагатися з вічністю» Петро Конашевич-Сагайдачний (1577(1578)—1622)

Неодноразово обирався гетьманом Війська Запорозького (коли вперше – невідомо). Як полководець П. Конашевич-Сагайдачний дотримувався новаторських для тогочасної європейської воєнної думки та практики стратегічних і тактичних настановлень. Запорозжці під його проводом здобули блискучу воєнну перемогу – взяли приступом потужну турецьку фортецю та великий невільницький ринок у Криму – Кафу – і визволили багато християнських бранців. Його політика вирізнялася лояльністю до польського уряду, але політичні позиції та орієнтації гетьмана не обмежувалися нею. Гетьман дбав про міжнародні інтереси Війська Запорозького, був послідовним противником церковної унії, твердо стояв на боці Православної Церкви і рішуче відстоював конфесійні права українців. Сучасники високо оцінювали політичну та військову діяльність гетьмана, наголошуючи на громадянському, рицарському служінні Петра Конашевича-Сагайдачного християнському світові й Вітчизні.

У перших десятиліттях XVII століття Османська імперія зненацька відчула свою вразливість. Разючими ударами відповіли турецько-татарським нападникам козацька шабля і мушкет, керовані безстрашним воїном, обдарованим ватажком Петром Конашевичем-Сагайдачним, під час знаменитих морських та сухопутних походів на володіння султанської Туреччини та Кримського ханства.

Про походження і юнацькі роки майбутнього гетьмана збереглися скупі відомості. Якщо польський шляхтич Яків Собеський (батько польського короля Яна III Собеського) називає Сагайдачного «за походженням, способом життя та звичками простою людиною», то інший його сучасник – польський літописець Йоахім Ерлич, який брав участь у битві під Хотином, зазначив у своєму літописі, що Петро «не був простого уродження, але шляхтич од Самбора». Найважливішим джерелом біографії Сагайдачного є панегіричний віршований твір К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного». До нього було додано цікаву гравюру із зображенням гетьмана верхи на коні. У лівій верхній частині малюнка – герб Сагайдачного у формі підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці цей герб класифікується як «Побог»). Поза всяким сумнівом, Сакович, людина для свого часу високоосвічена (випускник Замойської та Краківської академій), добре усвідомлював суспільне значення історичної постаті Сагайдачного. Тому навряд чи наважився б він подібним чином «прикрасити» малюнок, не маючи на те достатніх підстав.

Ще в дореволюційній історіографії (М. Максимович, В. Антонович, І. Каманін, А. Чайковський, Д. Яворницький та ін.) усталилася думка, що батька Петра Сагайдачного звали Конон або Конаш. На користь цього нібито свідчить монастирський пом'яник Сагайдачного, де серед інших імен згадується Конон. Але деякі історики, наприклад Б. Барвінський, піддають сумніву можливість такого патронімічного шляху виникнення прізвища гетьмана. На їхню думку, прізвище «Конашевич» узятє не від імені батька, а від імені одного з предків Сагайдачного.

За спостереженням Б. Барвінського, «Сагайдачний» – це прізвисько гетьмана, дане йому козаками (цю думку поділяв і Д. Яворницький), а «Конашевич» – родове прізвище, яке носили шляхтичі з Підгір'я Конашевичі-Попе-лі. Шляхтичі Попелі вживали кілька гербів, насампе-

ред «Сас» та «Сулима». Що стосується герба «Побог», вміщеного у книзі К. Саковича, то він, вірогідно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів од магнатського роду Конєцьпольських. Останній не тільки мав герб «Побог», а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять довколишніх сіл, з якими межували маєтки Попелів: Ратична, Попелі й Котів. Що ж до другої половини прізвища гетьмана – Сагайдачний, – воно було дане йому козаками як вправному лучнику. Озброєний сагайдаком, вершник прикріплював з одного боку до пояса лук з налучником (чохлом), а з другого – сагайдак для стріл. За сирієї погоди на сагайдак натягувався спеціальний чохол (тохтуй), який знизу зав'язувався шнурком. Добре натренований лучник за хвилину випускав від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків. Прізвисько «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків і в середині XVII століття, особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Наприклад, із реєстру Війська Запорозького 1649 року дізнаємося, що до Остапівської сотні Чигиринського полку був записаний Семен Сагайдачний, Ладжинської сотні Уманського полку – Ждан Сагайдачний, Райгородської сотні Брацлавського полку – Васько Сагайдачний.

На думку історика П. Саса, народився Петро Конашевич у 1577 або 1578 році. За тодішньою традицією, до семи років хлопчик виховувався вдома. Із заповіту волинського шляхтича Василя Загорівського ми довідуємося про існуючу на той час практику, за якою з досягненням семилітнього віку шляхетські діти мали переходити під опіку дядя, який навчав читанню і письму церковнослов'янською мовою. Наступний етап навчання передбачав вивчення латини під керівництвом досвідченого вчителя, «чоловіка доброго християнина, побожного, який би мав про нього пильність і старання, ведучи його до всіляких цнот і по-божностей». Таке навчання мало тривати три-чотири роки. Письмові джерела також засвідчують, що Петро з дитячих літ навчився володіти луком, «зброї й коня з рук не випускав».

Як зазначає П. Сас, коли Петрові виповнилося одинадцять, він залишив батьківський дім та подався в науку до Острога. Очевидно, він і там не розлучався з улюбленою зброєю, тому що мав для цього сприятливі умови, адже місто славилось своїми ремісниками-зброярами. Їх виробни, зокрема знамениті сагайдаки, розходилися далеко за межі Волині.

Петро, маючи багаж знань, який давала домашня освіта, при зарахуванні учнем Острозької академії переступив перші навчальні сходинки – кілька елементарних класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути сім класів – перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети.

Навчальний заклад, учнем якого пощастило стати Петрові, сучасники називали по-різному – «колегія», «тримовний ліцей», «академія». По суті, він поєднував у собі елементарну, середню і початки вищої школи. В Острозькій академії викладалися предмети «тривіуму» – граматика, риторика, діалектика, а також «квадривіуму» – арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велика увага приділялася вивченню мов – грецької, латинської і особливо старослов'янської. Вивчалася, очевидно, й українська книжна мова.

Острозька академія давала своїм вихованцям не лише ґрунтовні знання, відкриваючи перед ними широкі обрії на терені службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визнаним в Україні культурно-освітнім та ідеологічним центром, де молодим людям прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися національна самосвідомість і гідність. У середовищі острозьких інтелектуалів раз по раз спалахували блискавки ідейного спротиву, які розривали хмари культурно-ідеологічної асиміляції, що сунули з чужих країв.

Тому цілком природно, що на вихованців Острозької академії, в тому числі на Петра Конашевича, справляли вплив не лише традиціоналістські цінності, які продовжували спиратися на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі. Адже у XVI столітті атмосфера духовного життя в Україні була різнобарвною. Так, у цей період на українських землях досить голосно заявила про себе культура Відродження, з характерними для неї гуманістич-

ним світоглядом і зверненням до античної спадщини. Чималий внесок у розвиток цієї течії в українській культурі зробили ще ранні українські гуманісти – Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, українсько-польські поети Григорій Русин із Самбора, Севастьян Кленович та інші. Європейської слави зажив українсько-польський мислитель і письменник XVI століття Станіслав Оріхов-ський, якого за талант сучасники порівнювали з Цицероном і Демосфеном.

Петро Конашевич навчався в Острозі не більше чо-тирьох-п'яти років і завершив своє навчання на початку 1690-х років. Особлива духовна атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період його життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ним ідейні та культурні віяння і впливи яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою.

Приблизно через два роки після закінчення навчання в Острозі Петро Сагайдачний опинився на Запорозькій Січі. Він потрапив на Запорозжя у той час, коли козацьке військо вже мало гнучку воєнну організацію, доцільність якої не раз доводилася практикою. Перебуваючи на Запорозжі, Сагайдачний швидко став загартованим воїном. Маючи неабиякі організаційські здібності, вольовий характер і неодноразово підтверджуючи свою відвагу в боях з ворогами, він упевнено пробивався до керівних посад у Запорозькому Війську. Коли вперше його обрали гетьманом, достеменно невідомо. В ті часи обрання на гетьманську посаду було нетривким. Гетьманом нерідко обирали залежно від конкретної ситуації – для організації походу тощо. Та й сам термін «гетьман» часто означав не лише найвищу воєнну і судову владу у Війську Запорозькому, а вживався також ватажками окремих козацьких ватаг, які називали себе так з власної ініціативи.

Коли ж Петро Сагайдачний став гетьманом? Михайло Грушевський, аналізуючи вірш К. Саковича, покладав початок воєнної кар'єри Сагайдачного перед 1600 роком. У цій порі Сагайдачний виступає вже не простим козаком, а, можливо, обіймає якусь старшинську посаду. Автор «Віршів...» визначив період лицарського змужніння Сагайдачного на Запорозжі аж до зведення його на гетьманство як «час не малый». Початок же гетьманування Сагайдачного Грушевський датує 1614 роком.

Проте з інших джерел відомо, що в перші десятиліття XVII століття запорозькими гетьманами були, зокрема, Самійло Кішка (загинув у 1602 році), Григорій Ізапович (згадується як гетьман під 1606 рік), Олевченко (1609), Григорій Тискиневич (1610), Дмитро Барабаш (1617), Яків Неродич Бородавка (1620—1621). У проміжках між гетьмануванням декого з цих козацьких ватажків, на думку Петра Саса, неодноразово брав у руки гетьманську булаву і Сагайдачний. Я. Собеський так писав про посідання ним найвищої влади у Війську Запорозькому: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацьких своєвільств; нерідко навіть не задумуючись карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його, і за це неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховного керівництва Запорозьким Війском». Схоже, але з підкресленням факту неодноразового усунення Сагайдачного від гетьманської влади свідчить і Петриці: «Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

Але саме завдяки дисципліні Петрові Конашевичу-Сагайдачному вдалося вийти переможцем у багатьох боях і здобути славу грізного й безстрашного козацького ватажка під час знаменитих морських та сухопутних походів на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Влітку 1606 року козаки піддали штурму турецьке чорноморське узбережжя, здійснивши напади на Білгород, Кілію та Варну. Під час цього походу вони знищили десять ворожих галер, а також захопили чималу здобич:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки

До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударили з самопалів
В семи – п'ятдесят запалів;
Ударили із гармати —
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
– Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна —
Славніші козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Восени 1608 року запорожці здобули добре укріплений Перекоп, а наступного року здійснили нові рейди на турецькі володіння. Але особливо великий погolos у Європі про лицарську звитягу українських козаків пішов після здобуття ними 1614 року добре укріпленої турецької фортеці Синопу та нищення її гарнізону, арсеналу, воєнних кораблів турків.

«...Погода була гарна, і море спокійне, – писав А. Чайковський у своїй книзі «Сагайдачний». – Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом, ніде не запримітили ворога.

У Синопі, до котрого підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість.

Синоп – це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких відносинах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. Їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою і попливуть собі геть.

Козаки увійшли у город вночі, не стрічаючи жодного опору. Стрілили трохи турецької міліції та жовнірів, яких умить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж згодом, коли бігли рятувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні, бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заворушилися, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися з козаками.

...Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло. Сагайдачний навіть не виходив на берег. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню. Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати талантові і щастю Сагайдачного.

Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього, дивилися на Сагайдачного з великою пошаною, з пієтизмом. Всі свято вірили, що де Сагайдачний отаманує, там козаки мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. Сагайдачний відніс велику побіду не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорилась його талантові і стала відтепер сліпим зряддям у його лицарських, умілих руках».

Дізнавшись про зруйнування Синопу, султан так розлютився, що звелів великого візира Насух-пашу повісити, а козаків будь-що наздогнати і розправитися з ними. З Константинополя і Білгорода негайно вийшли кораблі під Очаків, щоб перехопити козацьку флотилію, яка поверталася додому. Проте козаків не так легко було обдурити. Порадившись, вони розділи-

лися на два загони. Один із них мав висадитися на схід од дніпровського гирла й перетягнути човни суходолом, обминувши таким чином турецьку пастку, інший мав прориватися через очаківський лиман. Завдяки цьому плану більшість козацького війська із багатою здобиччю повернулася на Січ. Але двадцять козаків було полонено. Їх відправили до Константинополя і там стратили.

У 1616 році козацькі загони на чолі з Сагайдачним взяли Кафу – величезний невольницький ринок у Криму, де знемагали тисячі бранців з України та інших земель. Звістка про славний подвиг запорожців швидко облетіла Україну, а ім'я Сагайдачного було на устах і старих, і малих, і бідних, і багатих. Народ побачив у ньому захисника своєї віри, волі і свого життя.

«...Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу. Сагайдачний попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу і де приводити визволених невольників. Розділив дані прикази поміж старших, хто що має робити. Города не вільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути, їх треба забрати якнайбільше, бо в Криму не поживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати. Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тим часом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються, і приготував до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилося на замку. Туди позношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переполох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих у Кафі було доволі.

Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домам. Зношено там зброю, муніцію, набирали в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по вулицях справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за побіду християнського війська, котре висво-бодить їх з неволі.

Другого дня рано військо зійшло з гори і приладилось до наступу. Наступали з трьох боків і йшли з таким завзяттям, що в котрімсь часі змели турецьке військо з валів і увійшли до города. Та тут привітали їх страшним огнем з вікон і з дахів – кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі доми з заграганими вікнами і сильними дверима. Люде живуть на подвір'ї і огороді, який прилягає до дому, околеного муром.

Сагайдачний, почувши таку густу пальбу, приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тим часом козаки позаходили іззаду. Перелазили мури і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто не сподівався. Роззвірене військо стало вибивати впень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі вулиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах.

Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посилали у бій...

Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали трупи побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і зносили на визначене місце. Сагайдачного всюди вітали радісними окликами: «Слава Сагайдачному!»

Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги».

Звістка про славний подвиг запорожців передавалася з уст в уста. Ректор Київської братської школи Касіан Са-кович так описав заслуги Сагайдачного у цій військовій експедиції:

За свого гетьманства взяв у Турцех місто Кафу,
Аж і сам цесар турецькій был в великом страху
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги единый палил, другиі потопил,
Много тогда з неволі христіан свободи,
За што Бог з войнством его благословил.

Крім таланту військового полководця гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний увійшов в історію Запорозької Січі і як представник поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти інтереси українства через переговори і компроміси з польським урядом. Але при цьому слід говорити про роздвоєність політичної самосвідомості Сагайдачного: він твердо відстоював конфесійні права українського народу, та все ж завжди усвідомлював себе підданим короля, громадянином Речі Посполитої. Ця риса характеру гетьмана, певною мірою підігріта його шляхетським походженням, щоразу проявлялася тоді, коли йому доводилося балансувати між інтересами Варшави і Запорозької Січі, інтересами «статочних» козаків і «черні». Звідси його постійні пошуки компромісів з польським урядом. Така позиція гетьмана не завжди вдовольняла рядове козацтво, що і пояснює втрату ним час від часу гетьманської булави.

Як свідчать матеріали переговорів між козаками й представниками польського уряду, які відбулися в 1616 році над річкою Роставицею біля Павлолі та в 1617 році в урочищі Суха Вільшанка, що біля Білої Церкви, Сагайдачний погодився значно зменшити реєстр за рахунок козацьких низів. Зокрема, за умовою Раставицької угоди реєстр обмежувався трьома тисячами, хоча претендентів було майже 20 тисяч. Ті, хто не потрапив до реєстру, так звані «випищики», мусили повертатися до своїх панів. Але цей пункт угоди виконати в тих умовах було просто неможливо, бо озброєні козацькі маси відразу спалахнули б як сухий порох. Це добре розумів Сагайдачний, а тому не поспішав виконувати досягнуті на Роставиці домовленості. Однак між козаками пішов поголос про угодовську позицію гетьмана і старшин, які взяли участь у переговорах з королівськими комісарами. Невдоволення Сагайдачним, що прокотилося серед козаків-«випищиків», призвело до того, що гетьман лишився булави. Новим гетьманом став Яцько Бородавка.

Гетьман, здатний до компромісного вирішення гострих політичних і соціальних питань, влаштовував правлячі кола Речі Посполитої. Це підтверджує лист Сигізмунда III до Сагайдачного, датований 1619 роком. Король виявив задоволення гетьманом, який робив помітні послуги польській короні, зумів гамувати і карати непокірних козаків, котрі не потрапили до реєстру, а також тих, хто чинить самовільні напади на турецькі володіння, порушуючи «коронні пакти з цісарем турецьким», вганяючи в холодний піт польських дипломатів.

Разом з тим не варто перебільшувати значення королівських похвал Сагайдачному. Згаданий лист Сигізмунд III написав, щоб якось віддячити козакам і особисто Сагайдачному за участь у поході на Москву в 1618 році. Подяка ця не знайшла особливого відгуку в серцях козаків, бо замість грошей та розширення привілеїв король тільки того й зробив, що пообіцяв їм свою ласку.

Минуло не так багато часу після підписаної Сагайдачним прикροї для козаків Вільшанської угоди, як король знову змушений був кликати на допомогу запорожців, цього разу в похід на Москву, яку замірився взяти королевич Владислав. Проте без вправного й численного коза-

цького війська йому годі було сподіватися на царську корону. Тим часом уряду, як завжди, не вистачало коштів на спорядження великого військового контингенту, на який зміг би спертися шукач московського трону. Тому залишалася одна надія – на Запорозьке Військо.

Козаки згоду на участь у московській експедиції дали, хоча й зволікали з початком походу аж до літа. Можна лише здогадуватися, на що розраховував Сагайдачний, відгукнувшись на заклик польського уряду. Проводячи легальну мобілізацію багатотисячного війська, він, очевидно, хотів обійти підготовлене для козаків прокрустове ложе Вільшанської комісії з її сміхотворно малим реєстром. Не виключено, що гетьман повірив польському уряду, який пообіцяв повністю визнати права православних на найближчому сеймі.

Хоча документальних матеріалів про участь козаків у московському поході 1618 року небагато, однак вони дають уявлення про тактику сухопутних воєнних операцій Сагайдачного, який сповідував активну наступальність дій та надавав величезного значення фактору раптового удару по противнику. Досконало опанована ним наука морських походів дозволила використати всю ефективність застосування у бою згаданих складників воєнного мистецтва. Завдяки цьому Сагайдачний пішов далі традиційного для козацтва способу ведення бою оточеним возами табором – тактики, результативної в обороні, але малоприматної для досягнення стратегічної ініціативи в умовах масштабних воєнних операцій. До речі, гетьман продемонстрував відхід від «табірної» стратегії і під час Хотинської війни 1621 року, де динамічні, активні дії запорожців спричинилися до перемоги козацько-польських сил.

Влітку 1618 року Сагайдачний на чолі 20-тисячного війська вирушив на Москву. Пройшовши через Сіверщи-ну, козацькі загони швидким маршем просувалися в глиб Московської держави. За якийсь час вони вже знаходилися під Лівнами. Для воеводи князя Микити Черкаського та його ратників це стало несподіванкою, тому місто не змогло довго чинити опір. Ще не погасло полум'я від пожеж, а до Сагайдачного привели першого іменитого полоненого у цій воєнній кампанії – воеводу Черкаського. Здобувши Лівни, козаки рушили до Єльця і швидко його покорили. Подальші події розвивалися досить динамічно. Козацький загін на чолі з полковником Петром Дорошенком оволодів містами Лебедин, Данков, Скопин, Рязький. Для облоги Переяславля-Рязанського не вистачило сил, і тому, захопивши майже всю Рязанщину, Дорошенко повернув загін назад до Єльця, розоривши водночас Воронезький повіт. У ситуації, що склалася, Сагайдачний робить блискавичний кількасоткілометровий перехід – від Єльця до Шацька. Завдяки цьому маневру Шацьк було захоплено практично без супротиву. Іншим маршрутом тисяча вершників на чолі з полковником Милостивим пішли на місто Михайлов.

Набагато швидше, ніж рухалися загони Сагайдачного, поширювалися серед населення неймовірні чутки про козаків. Мовляв, польський король Сигізмунд III послав свого сина Владислава і козацького гетьмана, щоб перетворити Московську державу на суцільну руїну та повністю викоринити православ'я. Тому козаки, «як змії і люті вовки хижі», нищать до ноги мешканців підкорених міст, убивають священників, спалюють і грабують монастирі та церкви.

Подібними тривогами жив і розташований на річці Проні невеликий Михайлов, до якого наближався загін Милостивого. Проте козаків чекала несподіванка. Почалася страшна злива, дорогу розмило, коні швидко вибилися із сил, тому колона змушена була уповільнити крок.

Лише 12 серпня загін Милостивого добрався-таки до Михайлова. Але за цей час до міста прийшла підмога – 40 ратників із міста Сапожка. Сутичка під стінами міста була недовгою. Змучені важким походом козаки спішно відступили, залишаючи на полі бою багатьох полеглих. Звістка про поразку Милостивого незабаром дійшла до Сагайдачного, і 16 серпня гетьман з усім військом уже був на місці поразки. Але доля знову виявила прихильність до захисників міста. Вночі до них пробілися 80 стрільців та інший військовий люд з Калуги та Серпухова. Цілу добу військо Сагайдачного готувалося до штурму фортеці. З підручних матеріалів ладнали дерев'яні щити, драбини та інші знаряддя для облоги, звідусіль зносили і звозили в'язанки соломи й хмизу, гілки для «примету» – завалу під оборонні стіни і вежі, який потім підпалю-

вався. Облога розпочалася 17 серпня. Козаки оточили місто суцільним кільцем. По дерев'яних стінах з двох боків вівся прицільний вогонь з гармат запалювальними ядрами, хмарою сипалися запалені стріли. Частина козаків безупинно накидала під стінами примет. Через два дні боїв захисники міста наважилися зробити нічну вилазку, під час якої запорожцям було завдано значних втрат. Козакам не залишалось нічого іншого, як відступити. При цьому Сагайдачний нібито прокричав михайловцям: «Не блазнюйте про вашу силу і мій відхід... Вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його поверну, і піддам вогню. А тим, хто живе у ньому, малому і старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам».

Знову у козацькому таборі зацюкали сокири – готувалася нова облога. 23 серпня козаки оточили Михайлов. Цього разу основні події розгорталися біля сторожової вежі, до якої наступаючим вдалося приставити примет і засипати на цій ділянці оборонні рови землею. Михайловці чинили запеклий опір. На голови козаків летіли колоди і каміння. Рукопашний бій точився на міських валах. Сагайдачний наказав ударити з боку Архангельської брами. Козаки діяли там «з багатьма умислами», намагаючись підпалити стіни. Чим далі, тим менше у захисників міста залишалось надії на порятунок, у них закінчився порох, а ті, котрі zostалися ще живими, почали «зело знемагати і скорбіти». Все ж їм вдалося розладнати наміри козаків. Зібравшись з останніми силами, михайловці спромоглися на вилазку. В ході її були спалені основні знаряддя облоги козаків. Переконавшись, що облога затягується, Сагайдачний вирішив не втрачати далі сил, не марнувати час і 27 серпня, спаливши посад, відійшов од міста.

Більше не втягуючись у локальні сутички, Сагайдачний повів козаків до Москви. Напереріз гетьману із Пафну-тіївського монастиря до Серпухова вирушило московське військо. Його вели досвідчений полководець князь Дмитро Пожарський, а також князь Григорій Волконський. Однак сили в них були ненадійними. Зібране наспіх воїнство не дуже переймалося турботами про майбутню битву, а більше займалося грабежем околиць. Дати лад такому війську було важко. До того ж, Пожарського звалила хвороба, і за розпорядженням царя його повернули до Москви.

Сагайдачний без особливих зусиль розбив московських ратників уже під час переправи через Оку. Не зустрічаючи далі організованого опору, він пішов каширською дорогою просто на столицю Московської держави. Щоправда, цар ще раз спробував дати генеральну битву козакам, спорядивши до Донського монастиря бояр з великим військом. З цього нічого не вийшло, бо, побачивши козаків, московські ратники в паніці кинулися врозтіч.

Безперешкодно обійшовши Москву, Сагайдачний з'єднався з силами Владислава, ставка якого знаходилася за кілька верст від столиці – під Тушино. Під час звичних у такому випадку урочистостей гетьман передав королевичу полонених комендантів Єльця і Лівен, а також московських послів до Криму. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви у ніч на Святу Покрову (перед 1 жовтня). Взяття міста Владислав довірив Сагайдачному, покладаючись на його досвід і військовий вишкіл козаків. Крім того, посилаючи їх на штурм добре укріпленої фортеці, королевич був не від того, щоб загребти жар чужими руками. З настанням сутінків козацький табір почав готуватися до виступу. Перевіряли зброю, засипали порохом ладунки, сідали коней, готували штурмові драбини та інші засоби для облоги.

Але незважаючи на ретельну підготовку, штурм міста не вдався, хоч козакам пощастило висадити в повітря Остроженську браму. Попереджені перебіжчиками з польсько-козацького табору захисники міста встигли підготуватися до оборони. Зустрівши запеклий опір москвичів, атакуючі відкотилися назад. Деякий час під стінами Москви гриміли гарматні й мушкетні постріли, лунали войовничі гасла, чулися стогони й прокляття вмираючих і поранених. Проте бій поступово затухав. Козаки припинили облогу міста.

Виникає питання: чому Сагайдачний не виявив належної наполегливості у такий важливий момент, коли міг статися рішучий перелом у ході воєнної кампанії 1618 року на користь польсько-козацьких сил? Адже він, безперечно, розумів, що перед ним столиця держави, а

не провінційний Михайлов, від здобуття чи нездобуття якого мало що змінювалося. Найвірогіднішою причиною видаються суто тактичні міркування гетьмана. Адже він пересвідчився у тому, що несподіваний штурм не вдався, а тривала облога добре укріпленого міста не входила в його план. Неспішні, статичні воєнні дії виходили за рамки військової стратегії Сагайдачного.

З укладенням Деулінського перемир'я місія козаків у Московській державі, яку на них поклав королівський уряд, вичерпалася. Повертаючись в Україну, три сотні козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним відділились од війська і подалися до Москви. Наміри козаків були мирними – вони йшли на службу до царя. Чи крилися за цим вчинком політичні мотиви, чи це був просто прагматичний розрахунок на щедру платню з царської скарбниці, судити важко. Але найімовірніше, що ця акція відбулася не в результаті раптового пориву, їй передувала певна підготовча робота серед козаків, а також налагодження відповідних контактів з представниками московського уряду. Подібні дії мусили бути погоджені із гетьманом, бо інакше навряд чи вдалося б такому нечисленному загону безболісно «відколотись» од війська. Судячи з усього, в цьому політичному жесті у бік вчорашнього противника мав зацікавленість сам Сагайдачний, якому не з руки було поривати всі зв'язки з царським урядом. Гетьман діяв так само, як і після завершення свого попереднього походу на Московщину у 1613 році. Виступивши тоді з Путивля, він пройшов через Болхов, Білів, Ліхвин, Перемишль, досяг Калуги, звідти завернув назад і пішов до Києва. Літописець повідомляє з цього приводу, що коли гетьман «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам... присылал от себя дву человека: объявляя, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповеда ни единого зла сотворяти». Отже, Сагайдачний не палив усі «мости» між Запорозькою Січчю та царським урядом. Зроблений ним у той час крок до примирення міг послужити в майбутньому для поновлення контактів козаків із московським урядом.

Минуло трохи більше року після завершення походу козаків 1618 року. Ще не загоїлися рани учасників походу, свіжими були спогади про недавні криваві події, а Сагайдачний вже спорядив до Москви своє посольство. Щоправда, козацьким послам не вдалося добитися аудієнції у царя, хоч їм виявляли всілякі знаки уваги, що свідчило про велику зацікавленість московського уряду в налагодженні стосунків із Військом Запорозьким. Під час розмови з послами князь Дмитро Пожарський сказав: «Не оскорбляйтесь, что не видели есте очей его царского величества: вы есте пришли к Москве перед постом, а в пост у великого государя нашего никакие послы и иноземцы не бывают; а ныне царское величество едет молиться к святым местам и велел вас отпустить». Козакам була видана «легка царська платня» – 300 карбованців, сукно, дорогі тканини та інші речі.

Зрозуміло, результати цього посольства не зводилися до грошової винагороди та отриманих козаками подарунків. Задуми Сагайдачного були значно далекосяжнішими. Він демонстрував перед царем готовність козацького війська «служить головами своїми по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государям и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили». Але ж треба зазначити, що пропозиція служити царю «по-прежнему» великою мірою мала значення етикетної умовності і навіть в разі її прийняття ні до чого особливо не зобов'язувала обидві сторони.

Існують й інші підтвердження, що запорожці, зокрема й Сагайдачний, не були новачками у тогочасній дипломатії. Наприклад, заснована у ті роки в Європі антитурецька «Ліга християнської міліції» поклала великі надії на козацького ватажка у справі вигнання турецьких завойовників. Це була досить сильна організація, яку очолював нащадок останнього грецького імператора Палеолога – французький князь де Шевер. Ліга ставила собі за мету створення могутньої європейської армії, котра, об'єднавши військові формування багатьох країн, змогла б витіснити турків з Європи, а можливо, й знищити Османську імперію взагалі. Осередком Ліги було містечко Карпантрас, розташоване неподалік Авіньйона. У місцевих архівах знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів Сагайдачного з князем де Невером про мож-

ливість участі козаків у ан-титурецькій кампанії. Відомо також, що до неї вирішив приєднатися гетьман з усім Військом Запорозьким, який обіцяв виставити на війну з Туреччиною 60-тисячне військо. Також Сагайдачний, через посередництво константинопольського патріарха, з яким мав якісь контакти, розраховував організувати повстання греків. Існує думка, що козацька старшина сподівалася побачити Сагайдачного на чолі загальноєвропейської армії, але раптова смерть від рани перешкодила такому призначенню.

Наведені приклади дипломатичної діяльності запорозьких козаків дозволяють предметніше підійти до з'ясування питання про мету посольства Сагайдачного до Москви у січні 1620 року.

Козацький гетьман, відряджаючи повноважних представників до Москви, не робив нічого такого, що могло б радикально змінити існуючий тоді політичний статус українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Дипломатичний сенс цього посольства полягав у намірах Петра Сагайдачного відновити в Україні в повному обсязі ієрархію православної церкви. Адже навряд чи випадково посольська місія козаків співпала з перебуванням у Москві єрусалимського патріарха Теофана. Впливовий ієрарх Східної церкви на той час уже висвятив на патріаршество Філарета – батька царя і завершував свої справи у Московській державі. Саме тоді і прибули до Москви козацькі послы. Безперечно, вони мусили мати якісь вказівки від гетьмана щодо контактів з Теофаном, якого в подальшому було залучено до відновлення в Україні православної ієрархії. Не виключено, що Сагайдачний розраховував й на деякі інші, так би мовити, «побічні» результати від переговорів. Адже демонстрація готовності Війська Запорозького стати на царську службу передбачала якщо не підтримку, то толерантне ставлення вінценосця до задуманих Сагайдачним церковних проектів. Та й подібні «миролюбні» клопоти козаків повинні були пом'якшити враження Теофана про запорожців, які зовсім недавно воювали проти «одновірців».

Не викликає сумніву той факт, що Сагайдачний отримав через послів вичерпну інформацію про найближчі наміри Теофана. Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 року покидав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим Сагайдачним. Вони супроводжували Теофана аж до Києва, де той зупинився на Подолі у відведеній спеціально для нього резиденції на території Київського Богоявленського монастиря.

Перебування у Києві єрусалимського патріарха сколихнуло церковне і суспільно-політичне життя міста. Адже вперше після Брестського церковного собору 1596 року з'явилася реальна можливість відновити православну ієрархію (на той час вірність православ'ю продовжував зберігати лише один єпископ львівський Єремія Тисаровський). Депутації від місцевого духовенства, Київського Богоявленського братства, та й особисто Сагайдачний просили висвятити православних владик. За свідченням Іова Борецького, посвяченого у ті дні на митрополита, Теофану було сказано: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів».

Урешті-решт патріарх дав згоду на здійснення акту хіротонії³. Від його імені були розіслані грамоти до всіх православних Речі Посполитої із закликом обирати кандидатури, гідні єпископського сану.

15 серпня 1620 року в Києві остаточно визначили претендентів на єпископські кафедри, і восени розпочалося висвячення. Церемонія призначалася на пізню годину, щоб зайвий раз не привертати увагу польських властей та католицько-уніатських кіл. Місцем її проведення стала Богоявленська церква Києво-Братського монастиря.

³ Хіротонія – посвячення духовної особи в певний сан (єпископа, диякона тощо).

Першим пройшов церковне таїнство хіротонії на Перемишльське єпископство ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський.

У неділю, 9 жовтня на Київську і Галицьку митрополії був висвячений ігумен Михайлівського монастиря, ректор Братської школи Іов Борецький. Православна церква в Україні знову отримала свого вищого духовного зверхника. Минув деякий час, і було поновлено всі основні єпископські кафедри православної єпархії в Україні. У Трахтемирівському монастирі, куди Теофан прибув у супроводі новопоставлених єпископів і під охороною трьох тисяч козаків, очолюваних Сагайдачним, на Володимирську і Берестейську єпископські кафедри єрусалимський патріарх висвятив архімандрита місцевого монастиря Єзекія Курцевича, а в Білій Церкві в єпископський сан було ру-копкладено ігумена Чернчицького монастиря (поблизу Луцька) Ісакія Борисковича, який отримав Луцьку й Острозьку єпархії. Згодом у місті Животові було висвячено на єпископство Холмське і Белзьке Паїсія Іполитовича. Під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Теофана були поновлені також православні єпископії на білоруських землях.

Повернення православної церкви її ієрархів було результатом цілеспрямованої політики Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких мас і суспільно-політичних сил в Україні, насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти. При цьому вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а візитом єрусалимського патріарха до Москви. Сагайдачний не чекав сприятливого для цієї справи збігу обставин, завдяки якому уряд Речі Посполитої став би більш прихильним у релігійному питанні, він не побоювався накликати на себе (та й не тільки на себе!) великі неприємності з боку короля та польського уряду. Відважившись на цей крок, він усвідомлював потенціальні можливості суспільно-політичних сил, які представляв і на які міг спертися.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні хоч і викликало хвилю роздратування і погроз з боку католицько-клерикальних кіл Речі Посполитої, однак не призвело до рішучих каральних дій. Причиною цього була велика небезпека, яка нависала над Польщею. У лютому 1618 року в Туреччині до влади прийшов войовничий Осман II, який посів престол свого батька Мустафи I, скинутого яничарами. Уклавши перемир'я з Персією, молодий султан розпочав активну підготовку до війни з Польщею. Спроби королівського уряду залагодити суперечності між двома державами за допомогою дипломатичних переговорів ні до чого не привели. Незважаючи на небезпеку, воєнні приготування Польщі були досить кволими. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський спромігся зібрати лише десятитисячне військо. З цими мізерними, як для такого випадку, силами на початку вересня 1620 року він перейшов Дністер і рушив у напрямку Ясс, щоб з'єднатися з військом молдавського господаря Граціані. Через якийсь час на Цецорські поля в Молдавії прибуло величезне турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею та кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Розпочалася запекла битва, яка тривала сімнадцять днів. Наслідки стали катастрофічними для польського війська. На полі бою полягли кращі полководці Речі Посполитої. Загинув і Жолкевський. Серед полеглих був і Михайло Хмельницький – батько майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького. Переможцям же дісталися великі воєнні трофеї, в тому числі 120 гармат, величезний військовий обоз.

Окрилений успіхом, Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею. Перед султанським палацом з'явився бунчук із кінської гриви, що свідчило про особисту участь турецького султана у поході.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Правлячі кола країни гарячково намагалися знайти вихід із скрутного становища. Були послані посольства до Папи та до урядів європейських правителів з відчайдушними проханнями про допомогу. Однак з боку сусідів справи не пішли далі словесних запевнень у підтримці боротьби проти турецької агресії. Польський сейм

у зв'язку з очікуваною війною ввів нові надзвичайні податки у країні. Але зібраних коштів явно не вистачало для організації великої армії, здатної зупинити турецьку навалу.

Потрапивши у безвихідь, польський уряд змушений був звернутися по допомогу до українських козаків. Щоб схилити їх на свій бік, король Сигізмунд III вирішив удатися до посередництва єрусалимського патріарха Теофана і відрядив до нього свого секретаря Оболковського з відповідними інструкціями. Невдовзі Теофан надіслав козакам листа, закликаючи їх спільно з поляками дати відсіч війську Османа II. У червні 1621 року в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом та Білою Церквою) зібралася козацька рада, на якій зважувалася можливість спільних дій козаків і коронного війська. На раду прибули також представники православного духовенства – митрополит І. Борецький, єпископ Є. Курцевич, майже 300 священників, 50 ченців. Уперше після недавнього посвячення у 1620 році православні ієрархи безпосередньо взяли участь в акції такої великої політичної ваги. Адже від позитивного вирішення питання про збройну допомогу Польщі залежала багато в чому і доля козацької «республіки». Гетьман і старшина, а також більшість козаків добре розуміли, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю й проти України. Тому серед козацького війська дедалі впевненіше звучали голоси, що закликали до боротьби з «бусурманами». Крім того, утворення антитурецької козацько-польської воєнної коаліції відкривало перспективу (як з'ясувалося пізніше, примарну) зрівняння в правах православної церкви з іншими конфесіями Речі Посполитої.

З польського боку на раду прибули королівські посланці, які від імені уряду пообіцяли козакам платню за участь у поході, а також поступки в релігійному питанні. Після бурхливого обговорення рада ухвалила оружно виступати проти Османа II. Тоді ж на гетьманство був обраний представник нереєстрового козацтва Яцько Бородавка (Неродич), якого гетьман С. Жолкевський характеризував як «найменш знатного і найбільш бунтівливого». У зв'язку із походом було проведено обрання полковників, осавулів, сотників, отаманів, а також послів до короля. Представляти інтереси козаків перед королівським престолом випало досвідченому у політиці П. Сагайдачному, який до того ж користувався довір'ям польського уряду. Крім нього до Варшави направлявся єпископ Є. Курцевич. Зважаючи на недавні делікатні обставини відновлення православної ієрархії в Україні, включення Курцевича до посольства мало характер своєрідного демаршу перед правлячими колами шляхетської Польщі з боку козаків і православної церкви. Виконуючи волю ради, гетьман Бородавка повів військо, яке налічувало понад 41 тисячу запорожців і кілька сот донських козаків, до Хотинської фортеці на з'єднання з польськими силами.

Тим часом українське посольство прибуло до Варшави. Сагайдачний отримав аудієнцію в короля, під час якої наполягав на задоволенні низки козацьких вимог політичного характеру, зокрема й офіційного визнання польським урядом акта відновлення православної ієрархії. Гетьман не виступав як посол-прохач, який смиренно чекає вирішення своєї справи. Він виявив безкомпромісну рішучість у конфесійному питанні, яке хвилювало не тільки козаків, а й найширші кола тогочасного українського суспільства. Одночасно Сагайдачний показав себе гнучким дипломатом – шукав і знаходив підтримку серед впливових польських сенаторів, навіть серед представників католицького духовенства, готових йти на будь-які поступки «схизматикам» заради залучення славнозвісного козацького війська до боротьби з турецькою навалою. Про дипломатичні кроки «козацького генерала» Сагайдачного у Варшаві розповідав у своєму листі до кардинала Людовіга католицький єпископ Франческо Чіріолі: «Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєдатне і краще організоване, ніж те, яке очолює корон-

ний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними».

Сагайдачний заявив про себе як впливовий політик, від позиції якого великою мірою залежала доля всієї Речі Посполитої. Це підтвердила його активна участь у розробці тактичного плану розгрому турецького війська. Польські сенатори й шляхетські послы з великим зацікавленням поставилися до пропозиції прославленого полководця провести нічну атаку проти турецької армії. Водночас було вирішено питання й про орієнтовні строки воєнної операції.

Сагайдачний прибув із Варшави у польський табір, розташований під Хотином, незадовго перед початком генеральної битви з силами Османа II. Козацького полководця з великими почестями зустрів сам головнокомандувач польської армії – віленський воєвода і гетьман Великого князівства Литовського Карл Ходкевич. Після обговорення деталей майбутньої битви Сагайдачний, у супроводі двох хоругв польського війська, переправився на лівий берег Дністра, щоб дістатися до козацького табору. Саме в цей період з досвідченим і загартованим у боях воїном сталася пригода, яка замало не коштувала йому життя. Розшукуючи Запорозьке Військо, Сагайдачний серед ночі натрапив на сліди кінських копит, які вивели його на вогні воєнного табору. Коли трохи розвіднілося, він зрозумів, що перебуває в турецькому стані. Сторожа одразу ж запримітила чужого. Розпочалась шалена погоня. Під несамовиті вигуки переслідувачів і зловісне дзижчання турецьких стріл Сагайдачний щодуху гнав коня до найближчого лісу. Вороги вже наблизились до нього, але він на повному ходу стрибнув з коня і зник у гущавині. Козацький ватажок цілий день блукав лісом, знемагаючи від глибокої рани в руку, заподіяної ворожою стрілою. Нарешті перед ним блиснуло плесо Дністра. Переправившись через ріку в районі Могилева (нині Могилів-Подільський), він добрався до своїх.

Прибуття Сагайдачного під Могилів збурило життя козацького табору. Запорожці почали відкрито проявляти незадоволення гетьманством Бородавки, який припустився деяких прорахунків у керівництві військом. Незабаром була скликана рада, на якій Сагайдачний розповів про своє посольство до Варшави, про щедрі обіцянки польського уряду. Звідусіль залунали вигуки козаків, які пропонували звести його на гетьманство. Так воно, врешті, і сталося – Петро Сагайдачний знову став гетьманом.

Досягнутий успіх Сагайдачний поспішив закріпити жорстокими заходами щодо скинутого гетьмана Бородавки. Закувавши його у кайдани, новий провідник козацького війська деякий час протримав його під вартою, а потім наказав стратити.

Звістку про усунення від влади непоступливого й незговірливого козацького гетьмана, поза всяким сумнівом, з великим задоволенням сприйняли у польській столиці. Незадовго до цього Сигізмунд III надіслав листа К. Ходкевичу, в якому недвозначно пропонував головнокомандувачу коронного війська вжити енергійних заходів, щоб скинути Бородавку з гетьманства і запропонувати кандидатуру більш «покладистого» Сагайдачного. У питанні щодо Бородавки інтереси Сагайдачного й польського уряду зійшлися. Проте одне діло – холодний розрахунок у політичній грі за найвищу владу в козацькому війську, а зовсім інше – моральне самоусвідомлення своїх учинків. Адже Бородавка був для Сагайдачного не тільки суперником, а й соратником у боротьбі за спільну справу. Докори сумління не залишали Сагайдачного аж до смерті.

Але все це було згодом. А тоді, отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний усю свою енергію спрямував на вирішення невідкладних бойових завдань, зокрема на з'єднання козацьких сил з польським військом. Однак зробити це виявилось не так просто. Осман II твердо вирішив перехопити стратегічну ініціативу, тобто розгромити козаків ще до того, як вони підійдуть до польського табору під Хотин. Відбірні турецько-татарські сили цілодобово з лютим завзяттям насадили на козацьке військо. Через це перехід запорожців з-під Могилева в район Хотина, який тривав понад тиждень, був надзвичайно важким та виснажливим. Розповідаючи про виявлену тоді козаками відчайдушну хоробрість, а також описуючи запеклий характер боїв, які вони вели по дорозі до Хотина, Я. Собеський змалював такий епізод: «Сорок запо-

рожців, які відбилися від свого війська й переховувалися у печерах між скелями, привернули до себе увагу противника. Були привезені гармати, щоб знищити цих воїнів, позбавлених всякої допомоги. Проте всі зусилля були марними, оскільки сама місцевість захищала обложених. Осман, втративши два дні, вирішив заморити їх голодом. Оточені з усіх боків козаки відважно билися з ворогом (оскільки відчай нерідко спонукає до благородної смерті). Виснажені голодом і труднощами, вкриті порохом пилом, вони поклали життя разом із зброєю. Осман ганебно піддав їх мукам і, забувши про султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерев».

Але ж подібні перемоги турецького війська насправді мало що їм давали. Уникаючи оточення і затяжних позиційних боїв, козаки «щасливо і зі славою боролися з турками», зуміли відірватися від переслідування і підійти до Хотина. За мило від фортеці вони розбили табір. А з настанням темряви Сагайдачний передислокував своє військо, наблизив його до Дністра, розташувавши його поряд з польським табором.

Об'єднання козацьких і польських військ хоч і розлютило, але не збентежило Османа II, який не сумнівався у блискавичному і повному розгромі козацько-польських сил, бо чисельно його армія значно переважала супротивника (за деякими даними, турків і татар налічувалося понад 250 тисяч, запорожців – 40 тисяч, польське коронне військо мало 35 тисяч чоловік).

У нестримному бажанні якомога скоріше увінчати себе лаврами переможця Осман II навіть не дав війську перепочити (турки підійшли до Хотина на початку вересня). Він наказав атакувати противника, не згортаючи робіт по облаштуванню табору. Перший удар турки спрямували проти запорожців. Козацька піхота й кавалерія не тільки успішно відбили ворожий наступ, а й самі кинулися в контратаку, на завершальному етапі якої козаків підтримали окремі загони коронного війська. Запеклі бойові дії припинилися тільки з настанням темряви. Туркам було завдано помітних втрат. Так закінчився перший день битви.

Безперечно, що вирішальну роль у перемозі польсько-козацьких військ у Хотинській війні 1621 року відіграли українські полки. Їх воєнна тактика, прекрасна бойова виучка, стійкість у бою і відчайдушна хоробрість стали для війська султанської Туреччини непоборною перешкодою. Під стінами Хотина усіма гранями засяяв талант Сагайдачного як полководця. Козацький гетьман продемонстрував блискуче тактичне мислення, бездоганне вміння керувати багатотисячними масами піхоти і кавалерії, нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах боротьби з чисельно переважаючим противником.

Одним із прикладів військового таланту Сагайдачного є перегруповання козацького війська під час бою, який відбувся 3 вересня 1621 року. Щоб уникнути зайвих втрат від інтенсивного вогню турків, які наступали, гетьман сконцентрував сили на правому і лівому флангах, практично оголивши позицію по центру. Внаслідок багаторазового збільшення чисельності військ на флангах відповідно посилювалася і сила удару на основних напрямках контратаки. При цьому зросла щільність і ефективність рушничного вогню – головного козира козацької піхоти. Таке розташування дало їм відчутні переваги. Опинившись у вогняному «мішку» між двома угрупованнями козацького війська, ворог почав поспішно відступати. Контратакуючим ударом запорожці все далі гнали османців від своїх позицій. На місці бою залишилася сила-силенна вбитих турецьких солдатів, лежали покинуті гармати. Втрати у живій силі набували для султанського війська загрозливих розмірів. За різними даними, того дня Осман II втратив від 10 до 20 тисяч своїх воїнів.

Для оборони від артилерійського вогню й ручної вогнепальної зброї в козацькому таборі застосувалося не тільки перегруповання військ у ході бою, але й використовувалися також різні земляні укріплення – вали, рови, шанці і навіть незвичні для тогочасної воєнної інженерії споруди «бліндажного» типу. Між іншим, козаки, які прекрасно володіли мистецтвом спорудження польових укріплень, постійно мали при собі заступи. Що стосується козацьких «бліндажів», то вони досить надійно захищали від ворожих ядер. Це підтвердили, зокрема,

події 4 вересня, коли вся сила артилерійського вогню турків була спрямована на козацький табір. Безпрецедентний за своїми масштабами гарматний обстріл тривав п'ять годин. Навіть загартований у багатьох битвах Ходкевич признався, що ніколи в житті не чув такого гучного гарматного грому. Але цей артилерійський обстріл приніс туркам мізерний результат. Козаки покинули позиції, куди потрапляли ядра, і зайняли місця в так званих «печерах». У результаті їхні втрати були мінімальними – загинув один курінний отаман Васюк Зоря.

Подальші події того дня розгорталися так. Польський загін під командуванням Русинівського у складі кількох хоругв і важкоозброєної кавалерії завдав відволікаючого удару по турках, а козаки, разом з кількома польськими загонами, піднялися в атаку і надвечір увірвалися до табору Османа II. У самій гущі бою перебував і Сагайдачний, який послав гінця до Ходкевича з вимогою якнайшвидше прислати підкріплення. Однак головнокомандувач польського війська не скористався надзвичайно сприятливою ситуацією, яка давала шанс рішуче переломити хід війни на користь об'єднаних козацько-польських сил. Козаки не дочекалися на підмогу. Але, незважаючи і на таку обставину, операція відіграла велику роль у поразці турецького війська. Причому не тільки тому, що противник зазнав важких утрат (очевидець подій Матвій Титловський називав цифру – 15 тисяч убитих турецьких солдат, з них понад три тисячі яничар). Своім несподіваним проривом у табір, який вважався неприступною твердиною, козаки підірвали бойовий дух турецької армії і похитнули її волю до перемоги.

Поряд з атаками Сагайдачний організував ефективну систему оборонного вогню, максимально використовуючи бойові можливості козацького війська. Під Хотином чи не вперше у таких масштабах успішно пройшов перевірку новий тактичний прийом – залповий вогонь з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Про це свідчать воєнні дії 8 вересня, коли величезне турецько-татарське угруповання (становим хребтом якого були яничари) на світанку розпочало атаку на козацький табір. Запорожці залягли у шанцях і, не відкриваючи стрільби, чекали підходу ворога. А коли турки почали масово долати оборонний рів, козаки за командою одночасно підвелися по всій лінії оборони і впритул відкрили по атакуючих вогонь з мушкетів. Підсумок того дня був сумним для султана. Лише в рову перед козацьким табором полягло понад три тисячі його воїнів. Утрати ж козаків були відносно невеликими.

Сагайдачний, який великого значення надавав фактору раптовості, приділяв пильну увагу організації нічних атак. У плани гетьмана входив навальний удар всіма наявними козацько-польськими силами по розташованому на ніч турецькому табору. Проте спротив цим задумам чинив честолюбний Ходкевич, який не бажав ділити з кимось славу переможця. До того ж, консервативно мислячий головнокомандувач коронного війська не міг сприйняти нових повівів у воєнній тактиці. Вихований на традиційних шляхетських цінностях з притаманним їм кодексом лицарської честі, він визнавав лише «благородні» бойові дії. Тому Ходкевич упереджено ставився до таємничих нічних вилазок, що, на його думку, були чужими лицарській звитязі справжнього шляхтича, котрий здобуває славу тільки у відкритому бою.

Проте литовський гетьман відчував еством, як у потилицю йому дихає могутня воєнна машина турецької армії.

Це змусило Ходкевича вгамувати амбіції і визнати необхідність проведення нічного бою. Польське командування спільно з Сагайдачним розробило детальний план нічної операції, в якому втілилися основні тактичні задумки козацького гетьмана. Він передбачав одночасний наступ козацьких і польських сил на турецький табір з двох напрямків. Основний удар мав завдати двадцятитисячний кулак запорожців у взаємодії з кількома загонами польської армії. У прорваний прохід поблизу Дністра мали кинутись усі наявні хоругви Ходкевича. Другий – фактично допоміжний маневр з боку лісу – мали здійснити піхотні загони польської армії (угорські та німецькі). За планом операції тут повинні були розміститися резервні сили, завданням яких було відбити можливі атаки татарської кінноти.

Перед світанком, зберігаючи цілковиту тишу, козацькі і польські полки покидали межі табору. Несподівано уперіщила злива. Атаку, яка по-справжньому так і не розпочалася, довелося відкласти, бо під сильним дощем ставало практично неможливим застосування рушниць і мушкетів.

Незважаючи на те, що генеральний наступ об'єднаних козацько-польських сил тієї ночі здійснити не вдалося, Сагайдачний неодноразово посилав козаків на нічні вилазки. Ефект від цих бойових операцій був дуже великим, бо крім того, що ворог зазнавав відчутних втрат у живій силі, вони деморалізували військо противника, породжували масове дезертирство. Султан робив гарячкові перестановки серед воєначальників, деяких навіть стратив, але це нічого не змінило. Скажімо, вночі 17 вересня загін із кількох сот козаків пробрався у ворожий стан і знищив понад тисячу турецьких солдатів. Самі ж запорожці без втрат повернулися до свого табору. Тієї ж ночі козаки влаштували ще один напад, на стратегічно важливий об'єкт – міст через Дністер. Ця вилазка коштувала життя багатьом ворожим вартовим, зокрема сотні яничар. Наступного дня група сміливців з козацького табору серед ночі знову з'явилася у ворожому стані, знищивши понад 600 солдатів противника, і захопила велику кількість коней, верблюдів, волів, коштовностей, два яничарські знамена та інші трофеї. А ще через кілька днів під час нічної вилазки замалим не взяли в полон великого візира Хусейна-пашу.

Війна поступово почала набувати затяжного позиційного характеру. Проте 28 вересня Осман II наважився розпочати новий загальний наступ. Запеклий бій тривав з восьмої години ранку до смеркання. Десятки турецьких гармат безупинно били ядрами великого калібру по лінії оборони козацького і польського війська. Основні сили турків цього разу були кинуті на найслабкішу ділянку, яку займав загін Русиновського. Цей самовпевнений польський воєначальник навіть не потурбувався належним чином укріпити позицію, звівши тільки низький вал. Набагато ретельніше підготувалися до штурму турки. Яничари, зокрема, взяли з собою щити, які до того не використовували. Діючи спільно з кавалеристами, які спішилися з коней, вони пробралися через ліс і майже з усіх боків почали атакувати загін Русиновського. Лише ціною неймовірних зусиль і завдяки підкріпленню складне становище на цій ділянці вдалося виправити.

Тим часом добірні сили турецької армії штурмували козацький табір з фронту, а татарська кіннота робила спроби оточити козаків з флангів. Однак прорвати оборону козацького війська виявилось не просто. Виснаживши противника, козаки за наказом Сагайдачного піднялися в контратаку. Турки почали тікати по всьому фронту. Після цієї перемоги Ходкевич згодився на переговори з турками про почесний для Польщі мир. Під Хотином розвіялася ілюзія про непереможність султанської армії.

Бойова співдружність козацького та польського війська у Хотинській війні набула великого міжнародного резонансу, адже фактично було зупинено воєнну експансію Туреччини, завдано першого справді відчутного удару по Османській імперії, який провістив майбутній занепад цього середньовічного колоса.

Але для гетьмана Петра Сагайдачного важке поранення і шойно пережита напруга вилилися в смертельну недугу. Шлях від Хотина до Києва здався знесиленому воєначальнику справжньою мукою. На порозі рідного дому його з плачем зустріла дружина Анастасія Повченська. Чи справді неміч чоловіка викликала у неї невимовний жаль, чи це були, так би мовити, «ритуальні» сльози, судити важко, бо стосунки між подружжям не відзначалися ідеальністю. Інакше як пояснити факт, що Сагайдачний, всупереч загальноприйнятій у ті часи практиці, своїм заповітом не відписав на користь дружини навіть шеляга із досить значних гетьманських статків. Мабуть, і Анастасія не дуже побивалася й тужила за чоловіком, бо не забарилася по його смерті вийти заміж за шляхтича Івана Пйон-чинського.

Але все це сталося дещо пізніше. А тоді, повернувшись додому, Сагайдачний лежав прикутий хворобою до ліжка, не маючи ніякої надії на одужання. Як минали останні дні козацького

гетьмана, про що він у той час думав і якими переймався турботами? В історичній літературі щодо цього склався певний стереотип, який до кінця не подоланий і сьогодні. Мовляв, Сагайдачний вже не міг вийняти з піхов шаблю на захист України, але ж мав славу і незаперечний авторитет полководця і тому не марнував останні дні свого життя і писав до польського короля листи з політичними вимогами.

Подібна точка зору про те, що «годилося» робити Сагайдачному на смертному одрі, сформувався, очевидно, під впливом літопису С. Величка, в якому наведені останні листи Сагайдачного до польського короля. Так, у передсмертному листі Сагайдачного до Сигізмунда III (березень 1622 року) гетьман нібито вимагає від короля видання спеціального універсалу, який би убезпечив козаків од утисків шляхти і назавжди покінчив з унією. Але постає питання: чи існував такий лист? Можливо, так само, як і багато інших документів, що увійшли до літопису С. Величка, він був вигадкою козацького літописця. Бо тяжко хворому гетьману було вже не до земних турбот. Гетьман помирав. Це зрозумів і він сам, і ті, хто його оточували.

За п'ять днів до кончини гетьман склав заповіт, за яким великі суми грошей одписав Львівському братству (1,5 тисячі польських злотих «на науку і на цвичення бакалярів учоних»), Київському братству, різним церквам і монастирям.

Петро Конашевич-Сагайдачний пішов з життя 10 квітня 1622 року. Ховали його на території Братського монастиря. Попрощатися з колишнім гетьманом прийшло дуже багато людей. Змінюючи один одного, 20 учнів Київського колегіуму читали панегірик, складений для цього випадку К. Саковичем. Звучали слова, що прославляли визначного козацького організатора і полководця, далекоглядного політика і щедрого мецената. Зокрема, «спудей» Матвій Кізимович подякував гетьману за безкорисливе пожертвування нажитого багатства на громадське добро. Він нагадав присутнім про підтримку, яку виявив Сагайдачний Київському братству, коли записався до нього разом з усім Військом Запорозьким:

Таж краще голови покласти за отчизну,
Ніж лютим ворогам дістаться в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.
Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.
Від рани смертної дочасно він сконав,
Та славу мужністю навек завоював...
Як Нестор та Ахілл – у Греції герої,
Як Гектор сміливий прославився у Трої,
В Афінах склалася Периклова хвала,
У Фемістоклові гриміли скрізь діла,
Як мужність Курція у Римі всі хвалили
І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним іменем в народах називали.⁴

Але, як зазначав український історик В. Антонович, місце могили марно шукатиме нині поціновувач старожит-ностей чи краєзнавець. Під час перебудови церкви на початку XVIII століття вона опинилася під будівлею нової стіни храму і зникла з очей нащадків.

⁴ Переклад М. Рильського.

Далекий відгомін тих часів, коли над крутими морськими хвилями й неозорими просторами українських степів із уст козаків однаково голосно лунало ім'я Сагайдачного, відбився в пісні «Ой на горі да женці жнуть». Немає в ній розповіді про криваві січі, в яких брав участь козацький гетьман, немає оспівування його легендарної хоробрості. Камертон народної пам'яті доніс слабкий, важко вловимий спомин про носія колись грізного імені.

Ось рядки цієї відомої пісні:
Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильний-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

Треба зазначити, що серед істориків немає єдиної думки з приводу того, про яких Сагайдачного і Дорошенка йдеться у цій пісні. На думку одних – про Петра Конашевича-Сагайдачного та його полковника Михайла Дорошенка. Інші ж гадають, що мова мовиться про гетьмана Петра Дорошенка і кошового отамана Григорія Сагайдачного – історичних діячів другої половини XVII століття.

Осібну позицію в дискусії, яка точилася тоді між дослідниками з цього питання, зайняв Михайло Грушевський. Він виходив з того, що в пісні «Ой на горі да женці жнуть» справді виступає ім'я Петра Сагайдачного. Проте, вважав він, це лише «голе» ім'я, вирване з реальних історичних обставин й накладене на образ типового запорожця.

На думку історика П. Саса, пісня відповідає історичним реаліям другої половини XVII століття. Саме в цей період серед козаків піднялися постаті Петра Дорошенка та Григорія Сагайдачного, діяльність яких дала поживу для складання цієї пісні. Разом з тим, у процесі урєальнення цьо-го пісенного твору використані окремі мотиви, які народна пам'ять фрагментарно зберегла від часів Петра Конашевича-Сагайдачного. Дослідник також зазначає, що у

варіанті, котрий побутує і нині, справді відбувся усереднений відбір типових рис запорожця, який над усе ставив козацьку вольницю.

Образ же самого гетьмана історично відображений у народній пісні «Ой Хотине, гроде давній», у якій йдеться про «Сагайдачного гетьмана».

З масштабом історичної постаті Сагайдачного не міг зрівнятися жоден з його попередників, не кажучи вже про пізніших козацьких провідників аж до Богдана Хмельницького. Справді, мав рацію К. Сакович, коли писав, що «слава козацького гетьмана може позмагатися з вічністю... »

«...його слава та ім'я лунають по світу» Богдан- Зиновій Михайлович Хмельницький (1595—1657)

Видатний український політик, полководець і дипломат, очільник національно-визвольної боротьби 1648—1657 років, творець держави та її перший гетьман. Створив армію, формував державні інституції, зміцнював гетьманську владу. Він сформулював державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу. Проводячи виважену соціально-економічну політику, запобіг спалаху громадянської війни. Водночас запровадив новий адміністративно-територіальний устрій, реформував Січ, зміцнив державні інституції, вдосконалював функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнародне визнання молоді держави. Враховуючи вразливість її геополітичного становища, намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією й Портою (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу українських інтересів Молдову і Валахію. Після укладання українсько-московського союзу 1654 року рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козацької України. Незаперечною заслугою гетьмана Б. Хмельницького було те, що все українство, незважаючи на станові інтереси, виступило єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення. Діяльність цієї непересічної постаті української історії не тільки визначила долю самої України, а й відчутно вплинула на європейське політичне життя.

Жодний з історичних діячів нашого народу не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених праць про нього. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать Богдана Хмельницького. Наукові монографії, статті, розвідки і документальні публікації, записки, мемуари і спогади... Народ у своїй творчості – історичних піснях, думках, легендах, переказах, прикладному мистецтві – приділяє особливу увагу славетному козацькому гетьманові. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини і скульптури. Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу.

Як це не дивно, але Богданові Хмельницькому не дуже таланило в українській історіографії (більше щастило в закордонній, наприклад польській). Фігура, без сумніву, дуже складна – бо він і визволитель з-під Польщі, і той, що віддав Україну Росії, і обраний народом демократичний вождь, і представник авторитарної, деколи дуже жорстокої влади, і захисник народу та одночасно згубця, який розплачувався ясиром за татарську допомогу, носій паралельно республіканських і монархічних принципів і т. д., і т. п.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілював історичні сподівання свого народу на власне державне життя. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами. Люди великих пристрастей і могутнього інтелекту, вони піднялися до найвищих щаблів тодішньої освіченості і виявляли себе водночас в кількох галузях і сферах людської діяльності. Це і Ян Гус, і Томас Мюнцер, і Олівер Кромвель, і, безперечно, Богдан Хмельницький.

В Україні така людина виявляла себе передусім у національно-визвольній боротьбі. Ця боротьба в XVI XVII століттях набула значення найважливішої проблеми, від вирішення якої залежала доля усього народу. Бо постало питання: бути чи не бути українському народові? Турецько-татарські загарбники загрожували йому фізичним винищенням. Панування шляхетської Польщі загрожувало знищенням духовним. Захоплена жадобою наживи, польська шляхта прагнула привласнити величезні простори української землі та закріпачити її людей. У колонізації України, окатоличенні українців бачила вона свій шлях до цього. Тому католицька церква й особисто Папа іменем Христа благословляли будь-які бузувірства і розправи над непокірними «хлопами-схизматами». Злочини шляхти проти українського народу, як свідчила «Історія Русів», були страшними. Чинили різні грабівництва, «перед очима батьків спалювали людей на жару і варили в казанах, а потім і матерів віддавали на муки і смерть». До того ж усе це поєднувалося з образою національної гідності і віри.

Таким було життя в Україні. І не міг народ весь час терпіти наруги, піднімався на боротьбу. В Україні постійно вибухали повстання, які переростали у національно-визвольні війни. Провідником цієї боротьби з кінця XVI та в першій половині XVII століття було козацтво.

І тому стає зрозумілим, чому саме на Богданові, немов у фокусі, зійшлися прагнення, зусилля, інтереси всього українського суспільства XVII століття. Одночасно він сам був породженням цієї доби. Епоха виховала його саме таким, яким він став.

Досі документально не встановлено, де саме народився Богдан Хмельницький. Існує кілька припущень. Але відомо, де минув перший період його життя, ми знаємо, в яких умовах формувалася його непересічна індивідуальність.

Народився майбутній гетьман 27 грудня 1595 року в родині православного шляхтича Михайла Хмельницького. 27 грудня – це день святого Теодора Начертаного, і хлопчики, народжені у цей день, одержували ім'я Богдан (народна форма імені Теодор). Ймовірно, місцем народження був Суботів.

На жаль, до нас дійшло обмаль відомостей про батька Богдана – дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького. Й досі не поталанило з'ясувати, з якого населеного пункту – Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного, Хмелівки – походив його рід. Відомо, що батько мав добру на той час освіту, деякий час перебував при дворі польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Тут на нього звернув увагу власник міста Олесько Іван Данилович, який і запросив М. Хмельницького до себе на службу. Але потім батько майбутнього гетьмана був змушений покинути облаштовані землі через покарання судом на «баніцію» чи «інфамію» (покарання за якесь свавільство, борги, відмову коритись судовим ухвалам, яке полягало в обмеженні громадянських прав та вигнанні за межі королівства). Так Михайло Хмельницький, рятуючись від покарання, опинився на Чигиринщині.

Михайло Хмельницький прибув у Чигирин як представник польського магната Івана Даниловича, який допоміг йому втекти в українські степи. Він займався осадництвом, тобто засновував нові поселення в районі Чигирини. Серед заселенців було немало й козаків – колишніх повстанців, з якими в нього склалися добрі стосунки. В самому Чигирині мешкало немало козаків-реєстровців, які несли сторожову службу від набігів татар. Не ухилився від цієї служби й Михайло Хмельницький. Певне, його старанність у виконанні своїх обов'язків, добропорядність і доброзичливість до людей і сприяли тому, що скоро він дослужився до підстарости і став Чигиринським сотником.

І хоча Михайло був шляхтичем, він, незважаючи на станові перешкоди, одружився з козачкою. І це в подальшому визначило непевний шляхетський статус їхнього сина Богдана (який неодноразово при нагоді підкреслював своє шляхетське походження, але при цьому не забував і про свою козацьку кров).

Кілька слів про шляхетство Б. Хмельницького. Беззаперечно, що він отримав польське шляхетство спадково, воно, можливо, перейшло до нього від предків, зокрема від батька Михайла. Якщо погодитися з думкою, що чигиринський підстароста Михайло Хмелевський, який 1627 року перебував у турецькій неволі (згідно з протестацією руського воєводи Івана Даниловича, вписаного до буської гродської книги) та Михайло Хмельницький, осадчий, козацький сотник з Чигирини й чигиринський підстароста – це одна і та ж особа, то шляхетство Михайла, а відтак його сина Богдана не підлягає сумніву. Адже підстаростою міг бути лише шляхтич і, крім того, багатий шляхтич (полоненого Михайла Хмельницького оцінили в дуже велику суму – 500 червоних золотих викупу, або мали обміняти на знатного турка Абдрахмана, що на становищі полоненого перебував у замку І. Даниловича в Олеську).

Місто Чигирин стояло на торговельному шляху з Києва до Криму. І саме цим шляхом татари найчастіше пробиралися в Україну. Цим же шляхом відвідували Україну й запорожці. Адже Чигирин стояв неподалік від Запорозької Січі. І не могли не бувати тут у ті часи і Григорій Лобода, і Федір Полоус, і Тихон Байбуза, і Петро Сагайдачний, а значить, і не поспілкуватися з такою відомою і поважною людиною, як чигиринський підстароста й козацький сотник Михайло Хмельницький. Це, незаперечно, сприяло тому, що від самісінького дитинства Богдана захопили козацькі походи і мрія про Запорозьку Січ. Уже змалку він набирився козацького духу, ріс в обоженні козацького лицарства. Маленький Богдан зростав серед дітей козаків та селян, добре знав живу українську мову, народні пісні, думи, приказки, легенди (не випадково навіть його офіційні виступи, привітання, листи були пересипані фольклорними вкрапленнями).

Літописи повідомляють про холеричний темперамент Богдана Михайловича. Ймовірно, він успадкував його від матері. В дитинстві Богдан був запальним, непокірним, гордим і водночас уразливим хлопчиком. Від батька ж він перейняв рідкісний дар холодного розуму, здатність за будь-яких обставин тверезо зважувати ситуацію й знаходити найоптимальніші рішення. Все це блискуче виявилось згодом, коли він став гетьманом.

Помітивши в сина великі здібності до навчання, Михайло Хмельницький вирішив дати йому освіту. Достеменно невідомо, в якій українській школі навчався Богдан. Деякі вчені вказували, що майбутній гетьман вступив до Київської братської школи. Але цей факт виглядає дуже сумнівно, бо в 1617 році, коли і відкрилася Київська братська школа, Богдану було вже 22 роки. Але ж аналіз написаних Хмельницьким листів та універсалів указує на почерк, характерний саме для Київської школи. Можна вважати, що хлопець навчався в якомусь із навчальних закладів Києва з його багатими традиціями красного письменства. На думку Б. Замлинського, Богдан спочатку навчався вдома, а згодом в одній із приходських шкіл у Києві. Справді, першим учителем сина міг бути сам батько або ж котрийсь із православних священників Чигирини. Десь у 1605—1607 роках Богдан, очевидно, продовжив навчання, найімовірніше, у школі при якомусь із київських монастирів, де опанував літературну українську мову, здобув відомості з історичного минулого українських (руських) земель, довідався про гоніння православної віри з боку католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських панів.

Тим часом Михайло Хмельницький, виконуючи різноманітні доручення Івана Даниловича, виявив себе здібним організатором й адміністратором. Його авторитет серед мешканців Чигирини та навколишніх містечок і сіл помітно зріс. Поліпшилося й матеріальне становище сім'ї (за повідомленням анонімного автора кінця ХУН століття, Михайло, перебуваючи на службі в корсунсько-чигиринського старости, «не забував» і про себе). Його ділові якості та вміння доходити згоди з козаками не залишилися поза увагою Даниловича, і Хмельницький незабаром стає чигиринським підстаростою. Це була на той час висока посада, особа, що обіймала її, була фактичним управителем старо-стинського замку й усього староства, бо сам староста (як правило, магнат або заможний шляхтич) рідко коли постійно мешкав у своїй державній резиденції. За відсутності старости підстароста чинив також суд, командував військовим

загоном. Значні прибутки, забезпечувані новою посадою, дали Хмельницькому змогу кількома роками пізніше заснувати на суботівських землях слободу – Новосельці.

Задоволений шкільними успіхами сина чигиринський підстароста вирішив навчити Богдана польської й латинської мов, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на успішну кар'єру. Для цього батько обрав єзуїтську колегію, засновану 1608 року у Львові Станіславом Жолкевським (можливо, з цього питання він порадився із самим польним гетьманом). Богдан навчався в цій колегії десь із 1609 по 1615 рік, успішно пройшовши класи граматики, поетики та риторики, опанувавши польську й латинську мови. У колегії він здобув знання інших наук, пізнав усі тонкощі католицизму, що в майбутньому не раз ставало йому в пригоді.

Саме тоді у Львівській братській школі навчався й майбутній Київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила. І, очевидно ж, Хмельницький та Могила не могли не знати один одного. Про це свідчить, зокрема, їхнє пізніше тепле ставлення один до одного.

Що характерно, єзуїти не спромоглися накинути юнакові відразу до православної віри, підкорити його душу та розум, повернути до католицизму, примусити зректися свого народу. Навпаки, можна припустити, що саме в стінах колегії він спочатку інтуїтивно, а потім і свідомо відчув і загострив у собі ворожість до єзуїтів. Ставши гетьманом, він, як відомо, домігся від польського уряду заборони діяльності єзуїтів на території Української держави.

Після закінчення навчання Богдан повернувся в Чигирин. Молодий, освічений, кмітливий у військових виправах юнак не міг бути осторонь подій, які гомоніли навколо. А події ці були справді історичними. Після придушення в 1596 році повстання Северина Наливайка народні маси та козацькі нетяги не втихомирились, а почали нові виступи, основою яких стало показачення народних верств, відмова від виконання повинностей, торування стежок на Запорозжя. Це все відбивалося в душі юнака, зароджуючи зерна справедливості й жалю до свого уярмленого народу.

Не давала йому спокою і слава запорожців, які виступали на татар та турків, ходили походами по Чорному морю, повертаючись звідтіля сповненими багатств та вдячністю людей, яких вони визволяли з неволі. І тому в час бурхливого становлення козацького стану молодий Богдан не без допомоги батька вступає до Чигиринської сотні. Коли це сталося? Михайло Хмельницький брав його із собою в небезпечний похід польського війська у Молдавію в 1620 році. З цього можна зробити висновок, що на той час Богдан уже мав чималий військовий досвід, бо ж розсудливий підстароста ні в якому разі не наважився б ризикувати життям «необстріляного» сина. Отже, вихованець єзуїтської колегії потрапив на козацьку службу незабаром після повернення зі Львова, приблизно в 1617—1618 роках, і з цього часу назавжди поєднав свою долю з козацтвом. У цей період славним його проводирем був Петро Конашевич-Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині, знав і поважав Михайла Хмельницького, відзначав його освіченого, ставного сина. І, може, тому, коли в 1618 році Сагайдачному на прохання польського короля Сигізмунда III довелося йти на Москву, то взяв він з собою і Богдана. Є згадки, що Богдан виявив себе в цьому поході сміливим і вправним воїном. Він у скрутну хвилину навіть урятував королевича Владислава. З того часу і запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Цілком слушно писав з цього приводу відомий український історик і фольклорист Михайло Максимович: «Зоря Хмельницького зійшла на Чорному морі, у той час, як на Хотинському полі западала зоря старого Сагайдачного. Життя цього достопам'ятного гетьмана, який, служачи з славою Польській Короні і всій Речі Посполитій, зробив для блага України все, що тільки міг він зробити тоді, не підіймаючи зброї на поляків, – те життя служило прикладом для Богдана Хмельницького; його шляхом проходив він поприще своє до гетьманства, мужньо і довго-терпляче, як хоробрий воїн і чесний громадянин республіки Польської, як добрий і надійний син своєї козацької матері, України. Але йому суджено було пройти ще своїм шля-

хом – поприще гетьманського життя і безприкладно звершити ту справу, на яку безуспішно поривалися інші українці впродовж піввіку».

Після повернення в Україну Богдан служив у кінній сотні свого батька і разом з ним у 1620 році взяв участь у битві під Цецорою проти турецьких військ. У цій битві героїчною смертю поліг Михайло Хмельницький, а його син потрапив у турецький полон.

Доля закинула Богдана до Константинополя, де, за повідомленням турецького літописця Наїма Челебі, він перебував у неволі в одного із старшин султанського флоту (цей старшина проживав у кварталі Касим-паші). Як згадував потім Богдан, він «терпів два роки суворого ув'язнення». Є підстави твердити, що протягом цього часу він опанував основи турецької мови, знання якої пізніше не раз ставало йому в пригоді. Поза всяким сумнівом, суворі випробування загартували волю молодого козака, навчили володіти собою, мужньо зносити удари долі. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, сказати напевне не можна. За одними даними, він був викуплений матір'ю, за іншими – козаки обміняли Богдана на турецьких бранців. Є також думка, що він утік із турецького полону.

Повернувшись до рідної домівки, Богдан, вочевидь, у першу чергу зайнявся господарством. Тим часом його овдовіла мати познайомилась із дрібним білоруським шляхтичем Потрекеївського повіту Василем Ставецьким, незабаром вийшла за нього заміж і покинула Суботів. Через деякий час у неї народився син, якого назвали Григорієм. Ставши дорослим, він з невідомих причин узяв собі прізвище не батька, а Хмельницьких.

Богдан же поновив свою службу як реєстровий козак Чигиринського полку, хоча він, будучи сином загиблого в бою чигиринського підстарости, мав можливість обійняти якусь із посад в адміністрації Чигиринського староства. Знову ставши козаком, Богдан не міг не відчувати наростання невдоволення козацьких мас політикою правлячих кіл Речі Посполитої, намагання магнатів і шляхти звести нанівець козацькі права та вільності. Не міг він також не помітити зростання самоусвідомлення козацтвом своїх сил, своєї ролі в житті Польщі.

Одружився він пізно – десь у 30-річному віці. Причин такого тривалого парубкування ми не знаємо. Це тим паче викликає подив, оскільки відомо, що Богдан ніколи не був байдужим до жіночої вроди, скоріше навпаки. А може, він до того одружувався та поривав шлюб, але документи про цей факт не збереглися. Гадати не будемо. З історичних джерел достеменно відомо лише про його подружнє життя з Ганною Сомківною, яка походила з родини заможного переяславського козака. Вони побралися, ймовірно, близько 1625 року.

Разом з тим про ці часи життя Богдана ми знаємо дуже мало. Хоча ще за життя Хмельницького почали виходити різноманітні праці, які з тих чи інших позицій висвітлювали діяльність цієї видатної історичної особи. Відтоді минуло понад три століття, упродовж яких історики різних держав активно працювали для всебічного висвітлення титанічної постаті великого Богдана. Однак більшість учених переважно звертала свою пильну увагу на зображення українського гетьмана як державного, політичного та військового діяча. При цьому з поля зору дослідників випадало багато «деталей», що складають повноцінний образ людини. Якими були характер та зовнішність Хмельницького, чи мав він якісь захоплення та як поводив себе в повсякденному житті, який одяг носив, яким напоєм і стравам віддавав перевагу, чи потрапляв він у «цікаві історії» – ці питання і до сьогодні залишаються мало вивченими, а отже, такими, що хвилюють усіх, кому небайдуже минуле нашої країни. Отож спробуємо висвітлити окремі аспекти, що характеризують Богдана Хмельницького саме як людину.

Зважаючи на те, що до сьогодні збереглося понад півсотні портретів Хмельницького, інколи важко зрозуміти, якою ж насправді була зовнішність гетьмана. Однак можна стверджувати, що найточніше її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже створив він її за життя Богдана Хмельницького. Таким чином, можемо уявити собі зовнішній вигляд нашого видатного співвітчизника. Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу

вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. До цього можна додати свідчення сучасників, які відзначали, що Хмельницький був вище середнього зросту, мав міцну будову тіла – був «широкий у кістках».

Поведінка гетьмана засвідчувала, як ми вже відмічали, холеричний темперамент, який досить часто виявлявся в рисах його характеру, так чи інакше впливав на його вчинки та дії. Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю гетьмана. Сучасні історики зазначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепність – із мовчазністю, простота і щирість – з лукавством і мстивістю, доброта – з суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися воедино відчайдушна сміливість і холонокровна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, й готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас суперечлива натура.

Про темпераментний, але разом з тим і поступливий характер гетьмана свідчить такий факт. Коли в серпні 1648 року до нього прибули польські послы, то спочатку він погрожував їм смертною карою за те, що вони перед тим писали до нього «неучтиві» листи. Однак уже наступного дня він вибачився за свої дії і спокійно розпочав переговори. Холеричність Богдана також засвідчували російські послы Ф. Бутурлін і В. Михайлов. У 1657 році вони повідомляли царю, що гетьман дуже невдоволений міжнародною політикою Росії: «А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: "...уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому учинити – треба відступитися від руки царської величності!" І запалився так, як не годиться православним християнам поступати».

Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 року у Чигирині Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену до гетьмана. Цікаво, що відразу після прикрого випадку «гетьман до козаків поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду». Отже, як бачимо, жорстокість (хоча і необхідна) межувала у даному разі з деякою м'якістю характеру володаря України.

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся у багатьох життєвих ситуаціях. Коли в червні 1657 року до Чигирини приїхали послы від Шведського королівства, то вже тяжко хворий Б. Хмельницький, як свідчить сам посол, «незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів), щоб мати зі мною (шведським послом) розмову». Далі представник Швеції дивувався тому, що Хмельницький у такому важкому стані «привітав мене дуже люб'язно і випив бокал за здоров'я Вашої Королівської Милості (Карла X Густава. – Авт.)».

Невибагливість у побуті та скромність в етикеті Б. Хмельницького підкреслювали багато сучасників, зокрема венеціанський посол Альберто Віміна, який зустрічався з гетьманом у 1650 та 1656 роках. Підсумовуючи свої враження від зустрічей, він писав: «Усім, хто входить до його (Хмельницького. – Авт.) кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висить лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить... Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, будучи сином гончаря і досягнувши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом».

У повсякденному житті гетьман був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей чи дипломатичних прийомів одягав коштовне вбрання. Гетьманський палац у Чигирині не відзначався якоюсь особливою пишністю. Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв. Його захопленням були голуби, у різновидах яких він розбирався досконало. Після смачного обіду чи вечері

гетьман куриє турецьку люльку, міг заграє на бандурі. Як більшість людей того часу, Хмельницький не мислив свого життя поза Богом. «Усе на світі, і добре і лихе, діється з волі Божої», – говорив гетьман.

Важливе місце у житті Богдана Хмельницького посідала сім'я.

Як відомо, він одружувався тричі. Дослідники вважають, що у гетьмана було троє синів і чотири доньки. Можливо, однак, що доньок було більше; у документах згадуються лише малолітні доньки, а на 1651 рік вже принаймні дві (якщо не три) доньки були заміжні.

Діти, про яких було згадано, усі були від першої дружини – Ганни (може, Гафії) Сомківни, сестри майбутнього наказного гетьмана Якіма. Померла Ганна десь у 1645—1647 роках. Друга дружина – Мотрона (інколи називають її Оленою, але це неправильно; Олена – метафорична аналогія до троянської Олени, викрадення якої викликало десятирічну війну), колишня Чаплинська.

Навесні 1644 року в околицях Чигирини невідомо звідкіля з'явилась молода і вельми вродлива жінка, якій волею долі випало посісти визначне місце в історії як України, так і Польщі. Власне саме польські історики вперше назвали її «кресовою», або «степовою», «Геленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII століття вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Данієля Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаєм і сином троянського царя Парісом, головними винуватцями Троянської війни. Так хто ж вона, ця степова красуня, котрій історики-романтики приписували таку виняткову роль в історії Центрально-Східної Європи, і як надалі склалася її доля?

Звідкіля була родом пані Мотрона (а саме так звали нашу героїню), хто були її батьки і з якою метою вона перебралася до неспокійного Чигиринського краю – через відсутність достовірних відомостей, вочевидь, нам так уже і не пощастить відповісти на ці запитання. Збереглися лише вказівки, які дають змогу стверджувати, що, швидше за все, вона народилася в збідній шляхетській родині. Ще достовірнішим є той факт, що з другої половини 1640-х років Мотрона поселилась на хуторі Богдана Хмельницького в Суботіві, де допомагала дружині козацького сотника Ганні Сомківній доглядати за господарством і виховувати дітей.

Невдовзі Ганна померла, залишивши на руках удівця шестеро неповнолітніх дітей. За власним визнанням Хмельницького, в цей час він опинився «в сирітстві й важкій біді». Вочевидь, саме тоді молода вродлива шляхтянка не лише допомогла йому впоратися з господарством і вихованням дітей, а й розрадила його душевну тугу.

Сучасні подія джерела говорять про надзвичайну вроду степової «Єлени Прекрасної». Проте заради справедливості не зайве буде нагадати, що в повному небезпеки житті на степовому кордоні, поруч з неспокійним Диким Полем, не так уже й багато було витончених панянок, аби було з ким порівнювати Мотрону. Можливо, саме через цей дефіцит наречених у Богдана, як претендента на серце шляхетної пані, з'явився серйозний суперник – також немолодий вдівець, литовський шляхтич Данієль Чаплинський, досвідчений воїн, чигиринський підстароста і довірена особа польського магната коронного хорунжого Олександра Конєцпольського.

Нині важко з упевненістю відповісти на питання, що найперше викликало заздрість Чаплинського – чи то молода і вродлива подруга козацького старшини, чи то його охайний і гарно впорядкований маєток у Суботіві. Проте єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що впливовий урядовець Речі Посполитої твердо вирішив, користуючись своєю владою і покровительством О. Конєцпольського, відібрати у Хмельницького як одне, так і друге.

Навесні 1647 року Данієль Чаплинський на чолі надвірних військ коронного хорунжого напав на Суботів, вигнав звідтіля сім'ю чигиринського сотника, а «Прекрасну Єлену» чи то

змусив силоміць, чи то переконав полюбовно вийти за нього заміж, змінивши при цьому своє віросповідання з православного на католицьке.

Даремно Богдан Хмельницький апелював з приводу такої несправедливості до королівської влади, прагнучи повернути собі майно, кохану жінку та, врешті-решт, задовольнити принижену гідність. Є також згадки про те, що козацький сотник відповідно до норм шляхетської етики викликав свого кривдника на чесний герць. Однак той і цього разу повівся вельми підступно і нешляхетно – влаштував засідку, до якої ледве не потрапив козацький старшина. Апелювання ж до сенаторського суду у Варшаві, крім глузування суддів з приводу нещасливого кохання козака, також нічого не принесло. Намагаючись знайти бодай якусь справедливість, Богдан звернувся до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, відомого в Речі Посполитій як людина лицарська і шляхетна. «Не знати, – писав Хмельницький у листі до Потоцького, – звідки взявся сей порушник мого спокійного життя, Чаплинський – литовський заволока, польський п'яниця, злодій і грабіжник український, підстароста чигиринський, котрий, господарюючи вісім літ на Чигиринщині й прикриваючись ім'ям свого начальника пана Конєцьпольського, коронного хорунжого, знищив наклепами та доносами багатьох наших братів і привласнив їхні маєтки. Звичайно ж, тепер Чигиринщиною володіє не пан коронний хорунжий, а його слуга, брехун, зрадник і п'яниця Чаплинський».

Така надмірна активність чигиринського сотника не залишилась поза увагою місцевої адміністрації. На сотника впала тінь бунтівника. Так, О. Конєцьпольський, який з підозрою ставився до Б. Хмельницького, говорив про нього як «людину з бунтівним духом і з розумом, схильним до всього лихого», та висловлював побоювання, щоб «Річ Посполита не зазнала від нього багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму». Враховуючи це, Чаплинський вирішив розправитися з непокірним сотником. Першу спробу було зроблено наприкінці 1646 року, коли під час сутички з татарами в околицях Чигирини якийсь жовнір Дашевський, за словами самого Богдана, «заїхавши ззаду, навмисно рубонув мене шаблею по шиї, і тільки тому голова моя не злетіла, що я був у мишурці, яку він розтяв на ширину долоні, так що тільки два кільця затримали шаблю. Він виправдовувався: “Я, каже, думав, що це татарин”. А я ж їхав із військом, поруч з панами. Хіба це не чиясь навмисна намова?»

Після цього невдалого замаху, який не міг не викликати обурення з боку кума Богдана – чигиринського полковника Станіслава Міхалія Кричевського та козаків полку, Чаплинський змушений був відкласти до сприятливішого часу реалізацію свого підступного задуму вбити Хмельницького й зосередитися поки що на цькуванні власника Суботова і на спробах відняти його маєтності. Незабаром після згадуваного інциденту шляхтич Дольгерт, котрий нещодавно став чигиринським урядником, скористався з від'їзду Хмельницького до Миколи Потоцького й у рахунок поволовщини забрав коня сотника. Коня викупила за 12,5 злотих Богданова дружина. Та це було ще не найбільше лихо. За наказом Чаплинського його слуги люто побили малолітнього сина Хмельницьких, так що «хлопець ледве живий лишився». Нарешті, десь у березні-квітні 1647 року чигиринський підстароста організував напад на Суботів, під час якого, за словами Богдана Хмельницького, «голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні 400 кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями». Нарешті, привласнивши собі хутір, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, «немов старцеві», 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: «Якщо маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жие Бог і козацька ще не вмерла мати».

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Звернення до коронного гетьмана Миколи Пото-

цького (покровителя О. Конєцпольського) також не дає позитивних результатів, і Богдан урешті вдається до радикальніших способів пошуку правди...

Але ж знову повернемося до загадкової «Єлени Прекрасної». Вдруге у гетьманській оселі Мотрона (тепер Чаплинська) з'явилась уже в розпалі козацької війни. І як саме було розв'язано справу оформлення її шлюбу з гетьманом Богданом з церковної точки зору, не дуже знаємо. Деякі історики вважають, що вперше Богдан обвінчався з Мотроною у липні 1648 року в Чигирині, а вдруге – у лютому 1649 року в Києві. Київський митрополит Сильвестр Косов, побоюючись за свою репутацію (живим ще був чоловік Мотрони Д. Чаплинський), відмовився надати дозвіл на формальне розірвання шлюбу і її повторне одруження з гетьманом. Б. Хмельницький звернувся до єрусалимського патріарха Паїсія, остаточно затвердив одруження, повторивши обряд шлюбу. Однак відчуті вповні щастя подружнього життя Богданові не випало – Україна була охоплена полум'ям жорстокої війни. Та й саме одруження скінчилося трагічно – у критичні дні війни, коли гетьман з військами підійшов до Берестецького поля, з Чигирини донеслася звістка, котра остаточно могла зламати Богдана: його кохана «Прекрасна Єлена» зрадила його!

Різні джерела по-різному розкривають обставини цієї запутаної справи. Так, польський мемуарист Станіслав Освенцім переповідав цю, за його словами, «смішну історію» так, як він почув її з вуст Яна II Казимира під час вечері напередодні Берестецької битви. Король же втішався з того, що гетьманша закохалась в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, «ключником». Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропажі барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на старшого сина Тимоша, що той, вирушаючи в похід на Литву, прихопив його з собою на нагальні військові потреби. Однак, отримавши від гетьманича запевнення щодо власної непричетності, віддав наказ про таємне розслідування цієї справи. У ході розслідування й вплив інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер (подружню невірність) з пані гетьманшею. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до одного, повісити. Так, принаймні, з неприхованою втіхою і гомеричним сміхом розповідав своїм ближнім король. Очевидно, що розповідь Яна II Казимира, насичена деталями стосовно способу покарання таємних коханців, була стилізована саме «для сміху» і навряд чи цілком відповідала реаліям.

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл у своєму описі був значно стриманішим і менш емоційним. Крім того, згідно з його версією, пропажу золота виявив Тиміш Хмельницький. Він же і вислідив злодія, довідався про його аморальні зв'язки зі своєю мачухою, котру, за наказом батька, і повісив разом із ключником на одній шибениці.

Інформація ж, яка виходила з козацького табору, вказувала на те, що причиною страти Мотрони став перехоплений лист Данієля Чаплинського до своєї колишньої дружини, в якому містилась інструкція, як можна приховати викрадені у Хмеля скарби, а його самого отруїти. За дорученням гетьмана справу дійсно розслідував Тиміш. І саме йому начебто вдалося знайти викрадене золото та викрити спільників гетьманші, після чого Мотрону, а також її матір і ще п'ятьох чоловік було страчено. Отже, за такої інформації, причина трагедії полягала не стільки у факті подружньої невірності Мотрони (якщо вона й була насправді), скільки у наявності розгалуженої шпигунської мережі в оточенні гетьмана, до якої якимось чином була залучена і гетьманша. Проте абсолютно очевидно, що особиста образа справила вплив на дії Богдана, однак не вона стала вирішальним фактором, що визначила подальший вибір Хмеля – підняти повстання проти польської шляхти. Деякі дослідники стверджують, що ще у 1645 році Б. Хмельницький із деякими старшинами (Федором Вишняком, Кіндратом Бурляєм, Іваном Ганжею, Філоном Джалієм, Іваном Гирею, Яциною Лютеренком) готував повстання, котре почалося в 1648 році.

Третя дружина гетьмана – Ганна – сестра ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків, удова козацького полковника Пилипа (тому в народі її називали Пилипихою). Богдан вінчався з нею в Корсуні на початку серпня 1651 року. Померла вона 1667 року черницею жіночого монастиря.

Сучасники знали Богдана як турботливого батька, що пестив своїх дітей і гостро переживав їхні невдачі, переймався проблемами їхньої освіти та особистого життя. З трьох вищезгаданих синів історія реально знає двох – занадто ідеалізованого Тимоша (народився 1632 або 1635 року в Суботові) і, переважно засудженого істориками, Юрія (1640—1642 року народження).

Тиміш, ідеалізований лицар багатьох українських істориків, насправді був людиною з дуже неврівноваженою психікою. Незважаючи на те, що Богдан дуже любив свого старшого сина і бачив у ньому свого наступника на гетьманській посаді, він виховував його в спартанському дусі. Очевидці відзначали, що, прагнучи наставити свого молодшого нащадка на «путь істини», старший Хмельницький «наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що [Тиміш] не хоче потрапляти йому на очі».

Те, що Богдан пов'язував зі старшим сином династичні проекти, не підлягає сумніву. Шлюб Тимоша з Розандою (Роксандою), дочкою молдавського господаря Василе Лупула, організований під тиском збройної сили в Яссах 1652 року, доводить ці династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський трон, а й у спробі поєднання – шляхом посвоячення – з фактичним правителем Литви, великим литовським гетьманом Янушем Радвілою (Радивілом), що у 1645 році одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою.

Між Тимошем і Розандою не існувало та й, власне, не могло існувати палкої пристрасті. Вперше український гетьман заявив молдавському господарю про свій намір одружити Тимоша з Розандою восени 1650 року. Однак вже призначений шлюб Тимоша і Розанди так і не відбувся: молдавський господар, котрий не дуже-то й прагнув виконувати свою обіцянку, відіслав Розанду до своєї старшої доньки, під захист литовського гетьмана Януша Радзивілла; згодом доньку було припроваджено до Стамбула, після чого Розанда два наступних роки свого життя провела у вже звичному для неї султанському палаці. Здобути волю їй поталанило лише в 1652 році, після чергового палацового перевороту. Ось тоді знову й виринула справа її одруження з Тимошем Хмельницьким.

Цікаво, що цього разу перейти дорогу гетьманичу виявив бажання польний гетьман і чернігівський воевода Мартин Калиновський. Гетьман Калиновський заявляв про свої наміри будь-що не допустити одруження «хлопа» з молдавською княжною. Про свою готовність взяти участь у «романтичному поході», що проходив під гаслом «боронити прекрасну князівну і не допустити, аби вона, обминувши Потоцьких, Вишневецьких і Калиновських, потрапила в руки дикого, неотесаного козака», з юнацьким запалом заявила мало не вся шляхетська молодь Корони Польської та Великого князівства Литовського. Після страшного погрому козаків минулого року під Берестечком прилучитися до походу виявили бажання й чимало досвідчених воїнів. Якби ж вони знали, чим закінчиться цей похід...

Сиву голову невдахи-залицяльника до намету українського гетьмана принесли наткнуту на наконечник списа. Разом з Мартином Калиновським під Батогом безславно закінчила своє життя й переважна більшість учасників цього «романтичного походу». Шлях до Молдавії перед Тимошем було відкрито.

Весілля домни Розанди та гетьманича Тимоша в Яссах відсвяткували наприкінці літа 1652 року. І хоча воно було обставлене з меншою пишністю, ніж урочистості з нагоди одруження домни Олени і князя Януша, все ж його розмах справив неабияке враження на сучасників. Назустріч гетьманичу Василе Лупул виїхав в оточенні найтитолованіших молдавських

бояр і в супроводі восьми тисяч війська. При цьому сам господар, за словами очевидців, «їхав як монарх, велич якого не можна передати словами».

А у вересні Богдан організував урочисту зустріч молодят у Чигирині. Тут, у пишно прибраній резиденції гетьмана, у святкуванні цієї події, згідно з попередньою домовленістю, повинен був узяти участь і союзник Хмельницького – кримський хан Іслам-Гірей. Проте з невідомих причин кримський «цар» до Чигирини не прибув. Та якби лише одне це заважало домні Розанді насолоджуватися щастям подружнього життя...

Тогочасний найпопулярніший у Європі часопис «L'azette de France» у випуску від 15 листопада 1652 року інформував своїх читачів, що «відразу після весілля син генерала Хмельницького, Тиміш, двічі бив свою молоду дружину, дочку молдавського князя, дорікаючи їй за теплі стосунки з великим візиром, коли вона була заручницею в гаремі й з ласки візира сподівалася дістати волю». Якщо вірити чуткам, які поширювалися тоді в Україні й за її межами, розчарування Тимоша викликали також і весільні подарунки його тестя, про фантастичні багатства котрого в Європі складали цілі легенди. Та де ж ті хвалені східні щедри Лупула? Невже оті дві тисячі талерів і стільки ж червоних золотих, вручених зятю?

Старий український гетьман, на відміну від свого хоч і хороброго, але недосвідченого в політичних справах сина, дивився на світ значно ширше і значно глибше. Згаданий вже французький часопис повідомляв, що «генерал» Хмельницький, «для якого одруження сина з донькою молдавського господаря дуже багато важило, різними способами намагався змусити Тимоша ліпше ставитись до своєї дружини».

Скупі на інформацію історичні джерела, на жаль, не дають нам змоги встановити напевне, чи зумів Богдан переконати свого сина лагідніше ставитись до домни Розанди. Достеменно ж можна говорити про те, що Розанда народила двох хлопчиків-близнюків, подальша доля яких невідома.

Та недовгим було подружнє життя. Тиміш трагічно загинув під Сучавою у вересні 1653 року. Його смерть тяжко позначилася на здоров'ї гетьмана Богдана і викликала тривалу депресію.

Після смерті свого чоловіка його вдова деякий час проживала у Суботові, згодом у Зіньківському Ключі на Полтавщині (маєтку, подарованому Б. Хмельницьким). У 1660 році Ю. Хмельницький (тодішній гетьман) видав свою братову за французького шляхтича Анрі де Боа, який, вступивши до Війська Запорозького, дістав прізвище Андрія Антонов-ського. Але подальша доля гетьманши також трагічна: за однією версією, вона загинула від руки вбивці, що прагнув заволодіти її скарбами, за іншою – вона була захоплена у полон польськими вояками і скарана на смерть як невістка ненависного їм українського гетьмана. Це сталося близько 1685 року...

Трагічною виявилась і доля сина Юрія, який хоч формально виступив продовжувачем гетьманської ідеї в клані Хмельницьких, мав, незважаючи на свою освіченість, мало об'єктивних даних для того, щоби бути видатним політичним чи військовим діячем. Далася взнаки фізична неповноцінність Юрія – він не міг одружуватися, мати дітей. Рід Хмельницьких по лінії Юрія не міг мати продовження.

Саме його Богдан незадовго до своєї смерті визнав за свого наступника на гетьманство. Тричі (1659—1662, 1677—1681, 1685 рр.) Юрій тримав у руках гетьманську булаву, зрештою, без особливого успіху. Якщо довіряти поширеним в історіографії відомостям, то 1685 року він загинув од турецьких рук за прояви нелюдської жорстокості.

Про третього сина нічого не відомо. Треба думати, він помер малолітнім.

У Богдана був ще й четвертий син, який не дожив до 1651 року. Дехто з істориків припускає, що звали його Остап. Він також помер неповнолітнім, дуже побитий посіпаками Чаплинського під час нападу на суботівський хутір у 1647 році.

Здається, менше було турбот із доньками. Найенергійнішою з-поміж них і не позбавленою політичних амбіцій була, мабуть, найстарша (або одна зі старших) – Олена. Вона вийшла заміж за полковника і наказного гетьмана Данила Виговського (брата майбутнього гетьмана Івана). Весілля відбулося в Чигирині у січні 1656 року. Вдруге Олена була повінчана в Суботіві 1660 року з колишнім переяславським полковником, згодом генеральним писарем та гетьманом Павлом Тетерею. Олена і Данило Виговські мали двох синів – Юрія та Василя. Політичне честолюбство довело Олену до конфлікту з чоловіком та її ув'язнення. Після розлучення з П. Тетерею Олена стала черницею й у Вільнюсі перейшла в уніатство.

З другою донькою Богдана, Степанидою, 1650 року одружився білоруський (могильовський) полковник Іван Нечай. Про долю третьої доньки – Катерини відомо дуже мало; вона ходила за батьком під час хвороби, ймовірно, що серія династичних проєктів 1654 року була пов'язана з особою Катерини (але це могли бути й інші доньки). Тоді Богдан нібито сватав свою доньку за сина брата російської цариці Марії Милославської. У червні—жовтні 1654 року ширилися чутки, що Б. Хмельницький сватає дочку за Мігая, сина Ніколя Петрашку (і внука волозького господаря Мігая Хороброго), який міг претендувати на молдавський престол. Коли ця комбінація реалізована не була, гетьман висунув новий проєкт: віддати доньку за племінника трансільванського князя Дьєрдя (Юрія) II Ракоці. Але з династично-шлюбної лихоманки нічого не вийшло.

Одна з дочок Богдана (зі старших) була дружиною Лук'яна Мовчана. Їхній син Федір зробив блискучу військову кар'єру – в 1675—1678 роках був стародубським, прилуцьким полковником, командував іншими козацькими полками, мабуть, саме тому, що був онуком Богдана. Інша донька була дружиною корсунського сотника Блиська. У 1649 році в Чигирині біля гетьмана був його зять Павло, очевидно, чоловік однієї з дочок Богдана, ім'я котрої невідоме. Про Павла говорили як про дорадника гетьмана.

Кілька слів скажемо і про ближніх та дальніх родичів Богдана. Більшість із них належала до старшинської верхівки, мала вагу у військово-цивільній адміністрації та дипломатичній сфері. Брат Богдана Григорій був сосницьким полковником. Рідний брат його по матері – Григорій Ставецький (від другого чоловіка матері Богдана – Василя Ставецького, що був на польській королівській службі у Потрекеївському повіті), який узяв прізвище Хмельницький (1648 року воно вже було престижним), був у 1648—1649 роках козаком на російській службі в Білго-роді. Там він одружився з українкою, вдовою Якушки Агапонова. Сестра Богдана, ім'я котрої невідоме, була дружиною Павла (прізвище невідоме), на якого 1649 року також вказували як на дорадника гетьмана.

Навіть якщо в документах і є якась помилка, ми все одно поступово починаємо усвідомлювати, що родина Б. Хмельницького була набагато численнішою, ніж вважалося досі, і війна, розпочата батьком Хмелем, у долі її членів стала неабияким чинником.

Як ми зазначали вище, особисте горе Богдана Хмельницького злилося з горем народу. «Так вони відносяться не тільки до мене, – говорив він однодумцям, – так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Воль-ності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів...»

Це був зойк народний. І коли Богдан Хмельницький кинув заклик: «З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...» – його підтримали. Коли про дії Хмельницького взнала шляхта й намагалась його захопити, він із сином Тимошем і ближніми козаками в грудні 1647 року подався на Запорозжя. І саме звідси, із споконвічної козацької праматері, почав організовувати повстання. Тут 19 квітня 1648 року козацька рада обрала його гетьманом, звідси він звернувся до всіх українців виступити на боротьбу за волю.

Искра, запалена Хмелем на Січі, умить розповсюдилась по Україні й запалила полум'я Хмельниччини – Національно-визвольної війни українського народу.

Блискучі перші перемоги під Жовтими Водами (19 квітня – 6 травня 1648 року) і Корсунем (16 травня 1648 року), поширення повстання на лівобережні та правобережні райони України, нарешті розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями (вересень 1648 року) і визвольний похід на західноукраїнські землі навряд чи можна пояснити лише полководницьким хистом Б. Хмельницького та його найближчих сподвижників. Йшлося про праведну справу всього народу, всіх його верств і прошарків. Багатотисячні маси рухала ідея визволення рідної землі від польського поневолення і створення власної державності.

Треба зазначити, що події 1648—1657 років – це не триумфальний похід козацьких армій по території України. В подальшому Б. Хмельницький пережив невдачу під Зборовом (5—6 серпня 1649 року) і гіркоту подій під Берестечком (18—20 червня 1651 року), був свідком захоплення Києва литовськими військами і повернення під шляхетське ярмо частини українських земель. Одначе, будиши людиною великої сили волі і непохитного характеру, він протягом кількох років кровопролитної війни впевнено вів український народ до перемоги.

Заслуга Богдана Хмельницького, як зазначає академік В. Смолій, полягала в тому, що він, використовуючи історичний досвід повстань попередніх літ, зумів створити боєздатну, озброєну і навчену українську армію, спроможну протистояти відбірним військам Речі Посполитої. Загони Хмельницького, в яких у квітні 1648 року нараховувалося 4—5 тисяч чоловік, за рік зросли до 300 тисяч чоловік (звісно, слід враховувати, що по-справжньому боєздатного війська було десь 40—60 тисяч чоловік). Це була значна військова сила, яка майже не поступалася перед арміями інших європейських країн того часу (відомо, що у XVII столітті вони складали, як правило, 40—50 тисяч чоловік).

Але зібрати юрмища ненавчених і неозброєних людей означало не що інше, як свідомо приректи їх на неминучу смерть. Гетьман вивчив і вдало використав як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн, зокрема німецької піхоти. Ядро повстанських загонів складали козаки, які навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою. Павло Алеппський у своїх записках відзначає, що «ці воїни раніше були простими селянами без воєнного досвіду, але з часом навчились». Стрілецька майстерність окремих повстанців була разючою. А. Віміна, наприклад, згадує: «Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікали нагар так, немов це зроблено з допомогою щипців».

Основою полків залишалася піхота – найбоєздатніша і прославлена частина війська (пригадаймо, наприклад, її дії під Хотиним у 1621 році). Одначе в роки Визвольної війни з ініціативи гетьмана була створена козацька кіннота, яка вже у 1649-му, 1651-му і наступні роки успішно змагалася з шляхетською кіннотою. У складі повстанської армії була також артилерія. Так, відомо, що уже в 1648 році лише в Чигирині нараховувалося 74 гармати різних калібрів – од невеличких до облогових. Очоловав козацьку артилерію генеральний обозний. Треба також наголосити, що до складу діючої армії входили підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та сторожової служб. У козацькому війську існувала струнка система поділу на полки, сотні й десятки. У ході війни засвоювався попередній досвід і вироблялись нові елементи ведення бою з противником. Добре зарекомендувало себе спорудження так званого табору. Сучасники зазначали, наприклад, що у «козаків такий звичай на війні, що кожний, їдучи верхи, має запряжений малий віз із харчами, і в поході ці вози їдуть з двох боків, а посередині піше військо, і в разі необхідності ці вози служать їм за шанці; завдяки цим возам вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська, яке вміло б краще споруджувати шанці, ніж козаки». Зокрема, доцільність використання табору показали бої під Старокостянтинівом у липні 1648 року, Білою Церквою у 1651 році та ін.

З часом Б. Хмельницький відмовився від застарілих тактичних прийомів (наприклад, воєнних дій лише влітку) і використовував нові елементи при підготовці, а головне – при

здійсненні своїх стратегічних задумів. Гетьман рішуче відмовився від оборонної тактики бою, яка широко застосовувалася в часи козацьких повстань 30-х років XVII століття. Перші ж бої довели, що най-пильнішу увагу треба приділяти розробці й реалізації наступальних операцій, а головний удар спрямовувати на знищення основних сил противника. Керівник Визвольної війни вважав недоцільним відводити значні сили на облогу фортець, а зосереджувався на розв'язанні головних завдань. Як показали події війни, ця тактика повністю виправдала себе. Згадаймо, скажімо, битву під Пилявцями чи бої під Зборовом, коли, не відволікаючись на другорядні справи, гетьман розгромив основні сили противника. Цікаво, що й надалі Б. Хмельницький продовжував дотримуватися цієї тактичної лінії.

Разом з тим Б. Хмельницький і його соратники широко використовували звичні їм уже партизанські методи боротьби. Відомо, що Максим Кривоніс, багато разів застосовуючи їх, досяг блискучих результатів у справі визволення українських земель і знищенні живої сили ворога.

Безумовно, вершиною полководницької майстерності гетьмана справедливо вважається битва під Батогом на березі Південного Бугу. У дводенній битві (22—23 травня 1652 року), виконуючи стратегічний задум гетьмана, українська армія, підтримана татарською кіннотою, вщент розгромила 30-тисячне військо противника. Сучасники мали всі підстави порівнювати цей бій з битвою карфагенянина Ганнібала й римських легіонів під Каннами у 216 році до н. е. Крім воєнних, не менш важливими були політичні наслідки подій під Батогом. По суті, тоді втратили своє значення умови Білоцерківського договору 1651 року і більша частина України знову була визволена від польського панування. Треба підкреслити ще один бік діяльності Хмельницького-полководця. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що він зібрав блискучу когорту полковників-однорумців, які збагатили народне воєнне мистецтво. В першу чергу – це вже згадувані чигиринський полковник Федір Вишняк, кропивнянський полковник Філон Джалій, військовий обозний Іван Чер-нята. Уже в перші місяці Визвольної війни висунулась нова плеяда талановитих полководців – Максим Кривоніс, Данило Нечай, Мартин Небаба, Іван Богун, Іван Золотарен-ко та багато інших. Кожний із них зокрема збагатив практику ведення воєнних дій. Разом же вони склали чудову плеяду народних полководців, що військовим талантом переважали воєначальників Речі Посполитої.

На кінець 1648 року, внаслідок вирішальних перемог козацьких військ під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, величезна територія України від Запорозької Січі на півдні до Стародуба і Новгорода-Сіверського на півночі була звільнена від польського панування. Королівська адміністрація була ліквідована також на Правобережній Україні та в Галичині. В цих умовах на перше місце висунулося питання про створення нових органів влади. В той час це було важке і непросто завдання. Але саме життя підказало шляхи його розв'язання. В основу перетворень, що здійснювалися в Україні, було покладено традиції Запорозької Січі. Вся територія звільнених українських земель розділялася на полки й сотні, які водночас ставали й адміністративними, і військовими одиницями. Формально вся повнота влади належала загальновійськовій раді. Але з часом, зі зміцненням влади козацької старшини, всі головні питання життя Війська Запорозького, як правило, почала розв'язувати більш вузька старшинська рада. До її компетенції входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

В Україні поступово утворилася своєрідна ієрархія військово-адміністративної влади у складі генерального обозного, судді, осавула, писаря, бунчужного і хорунжого. На місцях прерогатива вирішення тих чи інших питань належала полковникам. Увінчувала цю піраміду посада гетьмана.

Варто підкреслити, що гетьман зосереджував у своїх руках необмежену владу. Про це збереглося немало свідчень. Альберто Віміна, наприклад, називає Хмельницького «справжнім государем». Усвідомлював своє особливе становище і сам гетьман. У 1649 році російським

послам він говорив: «Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати». Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровсько-му він прямо заявив у січні 1649 року, що є «єдиновласти-телем і самодержцем» Русі. Цікаво, що ці нові тенденції у функціонуванні державного апарату добре бачили і маси рядового козацтва: «Хмельницький ні зі старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським».

Треба зазначити ще одну деталь, характерну для Хмельницького як політика. Гетьман добре орієнтувався в етнічній ситуації, яка існувала тоді в Україні, де жили представники різних народностей і віросповідань. Його політична лінія в цьому непростому питанні відрізнялася великим тактом і терпимістю. Так, щодо католиків, які прихильно ставилися до повстанців, не чинилось ніяких репресій. Відомо також, що у зверненні до польського селянства гетьман обіцяв «звільнити всіх від повинностей і робіт». У подальшому він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто силує неохочих до своєї віри».

Отже, Богдан Хмельницький стояв біля джерел створення Української держави, якій були властиві свої етнічні риси. Безумовно, гетьману слід було подолати значні труднощі, перш ніж він відійшов від традиційних поглядів «козацького автономізму» до ідеї створення незалежної власної держави. Реалізована у вигляді стрункої системи органів влади, господарських, фінансових, політичних і судових атрибутів, вона показала життєздатність і великі перспективи для свого розвитку.

На спільній платформі боротьби проти панування Речі Посполитої і національно-релігійного гноблення об'єдналися різні соціальні верстви – козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство, міщани, селянство і рядове козацтво. Але це був соціально неоднорідний табір, усередині якого існували гострі суперечності, котрі часто-густо виливалися у прямі конфлікти. Заслуга Хмельницького полягала в тому, що за найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин він зумів підтримувати відносну стабільність і в інтересах загальнонародної справи не допустив розколу повстанської армії на протидіючі угруповання.

Існували також суперечності й усередині козацької старшини – панівного на той час стану. Частина представників гетьманської адміністрації, в першу чергу вихідці із шляхти (І. Виговський, П. Тетеря та ін.), прагнули до швидкого збагачення, придбання землі й залежних селян. Інша група обстоювала в цих питаннях радикальнішу позицію і не бажала допустити феодалізації козацької старшини, перетворення її у поміщиків та поновлення феодального землеволодіння у великих розмірах. Спираючись на збройну силу народу, М. Кривоніс, Д. Нечай та ряд інших полковників часто в розв'язанні соціальних питань ішли далі самого Хмельницького.

На різних етапах Визвольної війни гетьман проводив гнучку й диференційовану соціальну політику. У головному й визначальному питанні про землю він вважав, що необхідно зберегти дрібне церковне землеволодіння і не допустити відродження великих поміщицьких латифундій. Не випадково протягом 1648—1653 років канцелярія Б. Хмельницького видала всього 17 універсалів, що підтверджували право шляхти на маєтки, і лише чотири універсали, згідно з якими вона наділялась новими землями. Козацька старшина за цей час не одержала жодного з таких універсалів. Результативність боротьби козацьких мас була такою, що навіть у перші післявоєнні роки представники гетьманської адміністрації не могли скористатися наданими їм царським урядом грамотами на земельні володіння. Переяславський полковник П. Тетеря просив чиновників Посольського приказу не розголошувати змісту цих грамот. «А толко де в войске про то сведают, – казав він, – что они писарь (І. Виговський. – Авт.) с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском царскому величеству служили и за него государя помирали, а маетности въпросили себе одни они писарь с товарищи».

Не менш далекоглядну політику проводив гетьман щодо селянства і покозаченого населення. Він добре розумів, що в умовах безперервних воєнних дій з відбірними арміями Речі Посполитої єдино правильним буде шлях союзу козацтва з селянством. Тому не випадковими, а добре продуманими були його слова, сказані польським послам під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 року: «Выбью с людской неволи народ весь русский... и поможет ми то чернь вся по Люблин и Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша». Практична діяльність гетьмана свідчила, що це були не лише загальні декларації і малозначні заяви.

Тисячі селян у роки війни припинили виконувати феодалні повинності і перейшли в козацький стан. «Усе, що живо, – зазначає «Літопис Самовидця», – поднялося в козацтво... Навет где в городах были и права Магдебур-ские, присяглые бурмистрове, и райцы свои уряди покидали, и бороны голили, и до того войска йшли».

Це не єдина згадка такого роду. Багато джерел засвідчують масове покозачення українських селян. Звісно, селянин, здобувши землю і волю, не хотів повертатися у кріпацтво, захищав своє право на свободу зі зброєю в руках. Так трапилося після укладення Зборовського договору 1649 року, згідно з яким передбачалося не лише скорочення козацького реєстру до 40 тисяч чоловік та поширення гетьманської влади на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, а й повернення до своїх маєтків польської шляхти. Договір викликав хвилю обурення серед селянства і козацтва, у лютому 1650 року навіть спалахнуло збройне повстання на чолі з Худолієм на Запорозжі.

У цій ситуації Б. Хмельницький вніс у соціальну політику козацької адміністрації певні корективи.

З одного боку, він рішуче придушив виступи, що спалахнули, суворо попередив брацлавського полковника Д. Нечая й усунув ніжинського полковника П. Шумейка. З другого – документи не відзначають масових репресій, які б чинили гетьманські війська. Відомо також, що з листопада 1650 року гетьман вже не ставив за обов'язок селянам виконувати повинності на користь феодалів, які поверталися. Це дало можливість дещо згасити полум'я народних виступів.

Питання соціальної політики перебували в центрі уваги гетьмана й надалі. Особливо важкі випробування українському народові приніс 1651 рік. Селяни і козацька голота відмовилися визнавати умови Білоцерківського договору, який передбачав обмеження козацького реєстру до 20 тисяч чоловік і, по суті, відновлення польського панування на всій території України (крім Київського воєводства). Збройні повстання спалахнули у Корсунському, Чернігівському, Ніжинському і Прилуцькому полках. Неспокійно було в інших районах. У листопаді 1651 року путивльські воєводи повідомляли в Москву, що «у черкаських полковників... у чернігівського, у ніжинського, у прилуцького і їх полків у черкас на гетьмана Богдана Хмельницького піднімаються нарікання». Через деякий час ті ж воєводи повідомляли, що один із купців «був, мовляв... у Києві і чув від черкас, від багатьох людей, що полковники, мовляв, і черкаси гетьманом Богданом Хмельницьким не-вдоволені». Гетьман і цього разу виявив рішучість. Насамперед, спираючись на ухвалу Корсунської ради, він стратив кількох старшин – миргородського полковника М. Гладкого, прилуцького Семена, а також деяких сотників. Одночасно він неодноразово звертався до представників королівської адміністрації з пропозицією дещо відсунути час повернення до кріпосницьких порядків.

До кінця своїх днів гетьман залишався реалістом. Навіть після успішного закінчення війни він бачив, що різко розмежувати селянство і козацтво неможливо. Більше того, у листах і особистих бесідах з представниками гетьманської адміністрації вимагав: «И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялося, бояться надобно». Це був тверезий погляд на ситуацію, яка склалася. Найменша спроба порушити існуючий порядок загрожувала новим загостренням соціальних суперечностей, а то й прямим збройним повстанням.

Ми звернули увагу на цей аспект питання тому, що цілком зрозуміло – без зваженої й гнучкої соціальної політики Богдану Хмельницькому навряд чи вдалося б створити національну державу. Визвольна війна – ця найвизначніша подія середини XVII століття – справила істотний вплив на всю систему міжнародних відносин. В одних країнах вона викликала зацікавленість, у других – настороженість, у третіх – злобу і відразу. В оточенні численних, далеко не дружніх держав гетьману необхідно було обрати єдино правильну лінію поведінки: одні держави нейтралізувати чи залучити на свій бік, інші силою зброї змусити дотримуватися його політичної лінії.

За цих дуже складних обставин гетьман показав себе видатним дипломатом. Захоплення можуть, наприклад, викликати його дії по залученню на свій бік Кримського ханства. Він навіть пішов на те, аби залишити заложником у Криму свого улюбленого сина. Однак гетьман не спокушався досягнутою угодою. Він знав її переваги, та разом з тим передбачав і ускладнення, які міг викликати союз із татарами. Та все ж тил повстанців був більш-менш забезпечений, крім того, в розпорядження Б. Хмельницького надана мобільна татарська кіннота.

Добре допомагало йому і знання суспільного ладу, придворних звичаїв та установ Оттоманської Порти. Великий дипломатичний такт гетьмана, його проникливість і знання міжнародної обстановки забезпечили протягом усієї війни нейтралітет Туреччини, що дало можливість зосередити головні зусилля на розв'язанні найважливішого завдання – визволення України від іноземного гніту і створення незалежної держави.

Деяко інакше склалися відносини Б. Хмельницького з молдавським господарем Лупулом. Адже зрада Лупула, який інтригами прагнув ускладнити відносини Польщі й України, викликала відверте невдоволення гетьмана. У вересні 1650 року козацьке військо здійснило стрімкий похід у Молдавію і змусило господаря капітулювати. Більше того, за два роки після другого походу Лупул погодився на шлюб своєї дочки Розанди із сином гетьмана Тимошем. Так було встановлено союз між Україною і Молдавією.

Звісно, цим далеко не обмежується коло країн, з якими Б. Хмельницький підтримував зв'язки. Спади і піднесення спостерігались у його стосунках із правителями Трансильванії та Валахії. Гетьман робив кроки, щоб ввести Україну, відому лише героїчними походами запорожців, у коло інших європейських держав. Наприклад, він прагнув налагодити зв'язки з Венеційською республікою, є також відомості про його дипломатичні контакти з Бранденбургом. Листа до Б. Хмельницького надіслав керівник англійської буржуазної революції Олівер Кромвель, який назвав гетьмана «генералісимусом війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володарем усіх запорозьких козаків, страхом і винищувачем польської шляхти, завойовником фортець, викорінювачем римських священиків, переслідувачем язичників, Антихриста й іудеїв».

Джерела свідчать, що керівник Визвольної війни був добре інформований про всі події у Польщі та інших країнах. При гетьманській канцелярії існувала дипломатична служба, яка розробляла інструкції, готувала посольства, оформляла листи і т. п. У резиденції гетьмана склався навіть церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів, підготовки прощальних аудієнцій тощо.

Та головне полягало в тому, що дипломатична служба молодій Українській державі показала свою життєздатність і в умовах найскладнішого хитросплетіння політичних подій тих літ, по суті, забезпечила міжнародну ізоляцію Речі Посполитої.

У своїй політичній діяльності, яка охоплювала практично всі сфери життя молодій державі, гетьман з початку Визвольної війни намагався налагодити також зв'язки з Росією. Від першого листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 року російському цареві Олексію Михайловичу і направлення свого першого посланника київського полковника Силуяна Мужилівського в Москву у січні 1649 року до Переяславської ради 1654 року сплило немало часу. Допитливий читач може поцікавитися: чому так довго розв'язувалося це питання? Справа тут далеко

не в особі Хмельницького чи його найближчих сподвижників. Треба враховувати багато факторів, які так чи інакше впливали на хід війни: по-перше, гострий соціальний характер подій в Україні (знищення селянами представників панівних станів, ліквідації кріпосництва і найпопулярніших форм експлуатації, які були суголосні антифеодальним настроєм селян і городян самої Росії); по-друге, союз Хмельницького з кримським ханом, одвічним ворогом Росії, і, по-третє, складну міжнародну обстановку, яка загрожувала воєнними конфліктами Росії з Річчю Посполитою. Тому Москва тривалий час зволікала щодо вирішення цього питання, пропонувала компромісні варіанти, виступала за переговори між Україною і Польщею тощо.

Політична ситуація істотно змінилася на осінь 1653 року. Після багатьох років вагань Росія нарешті погодилася прийняти Військо Запорозьке до свого складу. 1 жовтня 1653 року відповідну ухвалу прийняв Земський собор – найвищий станово-представницький орган Росії. У ній говорилося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення нею попередніх угод тощо. Вже 9 жовтня царські послы виїхали в Україну. Незабаром приготування були закінчені. Морозного сонячного ранку 8 січня 1654 року на центральній площі міста Переяслава зібралася козацька рада.

На площу вийшов Богдан Хмельницький з козацькою старшиною. Він звернувся до учасників ради з промовою. Охарактеризувавши становище українських земель після шестирічної кровопролитної війни, гетьман оголосив, що Земський собор погодився прийняти Україну до складу Російської держави. «А буде хто з нами не згодний, – сказав Б. Хмельницький, – тепер куди хоче вільна дорога». Щоденник, який вели російські послы, передає атмосферу, яка панувала на раді. У відповідь на ці слова гетьмана присутні заявили: «Волимо під царя східного, православного». Потім нібито козацька старшина знову запитувала: «Чи всі так гадаєте?» І знову відповідь була попередньою: «Усі одностайно». Так учасники Переяславської ради прийняли рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві. Щоправда, у роботі цієї ради брали участь козаки не з усіх українських полків. Крім того, на ній були відсутні деякі полковники, представники Запорожжя, вище православне духовенство.

Переяславський акт і підданство Росії – зовсім не випадковий крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана. Він розумів, що перепочинок, відведений для молодій Українській державі, не міг бути тривким, усвідомлював тимчасовість союзного договору з кримським ханом і ненадійність султанської Туреччини, бачив усе ще достатню міць Речі Посполитої. Об'єднання цих сил (а наступні події показали, що воно реальне) неминуче привело б до ліквідації завоювань українського народу, знекровленого у шестирічній боротьбі. Разом з тим Україну з Росією об'єднували давні історичні зв'язки, етнічна близькість обох народів, православне віросповідання тощо. Тому орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, збереження тих змін, що відбулися в цей час в Україні, – звільнення її з-під влади Польщі та існування незалежної Української держави, возз'єднання у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою. Слід враховувати, що укладення договору з Росією, по суті, означало б правове визнання Української держави та особливостей її суспільно-політичного устрою.

Разом з тим уже з самого початку між обома сторонами виявилися помітні розходження. Козацька сторона на переговорах вимагала від російських представників, щоб вони присягли від імені царя, на що бояри відповідали, що це суперечить самодержавним традиціям – царі своїм підданам не присягають. Переговори ледве не були зірвані. І тільки тоді, коли послы заявили, що всі права і вольності Війська Запорозького будуть підтверджені окремими грамотами, Богдан Хмельницький і старшина склали присягу.

Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії. Між обома сторонами спершу у Переяславі, а пізніше у Москві відбулися переговори, внаслідок яких цар затвердив так звані Березневі статті 1654 року, у яких визнавалося існування самостійної держави – Гетьманщини, яка займала відповідну територію (колишні Київське, Брацлавське і Черні-

гівське воєводства, а також частина Волинського воєводства) і мала республіканську форму правління.

Треба сказати, що вже протягом більш як 350 років кожне покоління українського народу по-різному оцінює цей крок Богдана Хмельницького. У більшості своїй оцінки ці породжені державними і політичними реаліями, що склалися у той чи інший період історії України.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення Гетьманщини складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпорядалося землею. Проте усі заходи гетьманської адміністрації, як правило, були підпорядковані інтересам козацтва – привілейованого стану. Воно одержало право володіння землею – головним багатством України, вільного заняття промисловою діяльністю, необмеженої участі у політичному житті держави. Разом з тим козацтво було неоднорідним. Верхні щаблі ієрархічної драбини посідала старшина, що в майбутньому почала накопичувати у своїх руках земельні багатства й організувати багатогалузеві господарства, де використовувалася праця залежних селян. Так зароджувалося нове покоління українських феодалів. На рядове козацтво була покладена основна військова повинність – участь у походах. У роки Визвольної війни значні права одержало українське міщанство. Проте з часом через привілеї воно часто вступало у конфлікти з козацтвом.

Та в складі монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена можливостей дальшого розвитку. Нові державні установи рано чи пізно мали розчинитися в загальноім-перських органах управління. Так воно й трапилося. В наступні після 1654 року десятиріччя йшов поступовий, але невблаганний процес утрати Українською державою своїх етнічних рис, ліквідації її суспільно-політичних органів влади.

Після Переяславської ради становище України залишалося складним. Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Врешті Росія оголосила війну Польщі. Воєнні дії розпочалися одночасно у Білорусії і в Україні. Проте вони точилися досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів улітку-восени 1655 року закінчився безрезультатно – вони повернули назад. Невдоволений політикою царського уряду та його військовими задумами (основна увага Олексія Михайловича зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький шукав союзників серед інших держав. Він зумів поліпшити взаємини з Кримом і Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, укласти важливий союз із Швецією. Адже необхідно було створити коаліцію у боротьбі проти Польщі.

Тим часом козацькі полки під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка здобули у Білорусії цілий ряд міст і сіл. Тут запроваджувався козацький устрій, тисячі білоруських селян вступали у полки і вели вперту боротьбу з ворогом. Влада польських і литовських панів була ліквідована у районі Мінська, Могильова, Гомеля, Полоцька. Це була відчутна допомога з боку України білоруському народові у його визвольній боротьбі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилювалась після того, як стало відомо, що Олексій Михайлович, охоплений жадобою польської корони, уклав у серпні 1656 року з Річчю Посполитою Віленське перемир'я і розпочав воєнні дії проти Швеції (на переговори у Вільно українські представники не були навіть допущені). На пропозицію росіян розірвати союз із шведським королем Карлом X Хмельницький відповів категоричною відмовою. Гетьман був невдоволений тими заходами царського уряду, яких він уживав, щоб обмежити автономію України (зокрема, призначення в деяких містах російських воєвод), а також змінами у зовнішньополітичній орієнтації Москви.

З часом здоров'я гетьмана стало погіршуватися. Хвороба загострилася навесні 1656 року. Незважаючи на всі заходи, її перебіг ускладнювався. Тепер важко встановити характер захворювання гетьмана. Деякі літописи пов'язують хворобу з можливим отруєнням якимось моло-

дим шляхтичем, що начебто підсипав під час вечері отруту у склянку Хмельницького. Проте, на нашу думку, трапився крововилив (відомо, що гетьман протягом тривалого часу неодноразово скаржився на головний біль, бо ще наприкінці 1656 року він пережив перший удар інсульту, який згодом прикував його до ліжка).

Смерть Б. Хмельницького настала вранці (за іншими джерелами – опівдні) 27 липня 1657 року у Чигирині. Згідно з волею гетьмана, поховання відбулося в його рідному хуторі Субботові 25 серпня 1657 року, тобто через чотири тижні після кончини. Це було зроблено для того, щоб на похороні могли бути присутніми представники всього Війська Запорозького. При величезному напливі народу відбулося офіційне поховання тіла Б. Хмельницького у місцевій ільїнській церкві.

Подальша доля цього поховання не зовсім ясна. Єдине джерело, яке відхиляє завісу над цими давноминулими подіями, – це так званий Чернігівський літопис XVIII століття, де сказано, що у 1664 році польські війська під керівництвом Стефана Чарнецького сплюндрували ряд міст і сіл України. Тоді ж «Черницький Бужин и Субботов спалил, и там в Субботове тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сачавою, казал з гробов в ринки выкинути на попелище. Субботов тогда был пуст; а псов з Чигирина, з Субботова и от инших пустых мест украинских великое множество было, которые, чередама ходячи, не только мертвых трупы ели, але и живым людям шкодили».

На жаль, пошук нових документів не додав нічого нового. По сьогодні це літописне повідомлення залишається єдиним і далеко не надійним джерелом, яке дозволило б повністю реконструювати ці події. У 1969—1973 роках експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ у 1664 році було врятовано і перепоховано в підземних ходах Суботівського замку.

Так пішов із життя великий воїн, дипломат і політик. Безумовно, Богдан Хмельницький залишався людиною суперечливою. Траплялися хвилини розчарувань, спалахів гніву, сімейні чвари, були любов і зрада дружини, загибель улюбленого сина. Усе це лишало свій слід у душі гетьмана, на його характері, визначало настрій, а часом і практичну діяльність. Богдан Хмельницький був сином своєї епохи і представником свого стану. Немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся зі своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсали феодалам. Поряд з видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана перебували нікчемні люди, які ще за його життя вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Однак на всіх етапах життя і діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування. І весь свій талант полководця і політичного діяча він спрямував на розв'язання цієї доконечної життєвої проблеми.

Національно-визвольна війна та ім'я її керівника Богдана Хмельницького залишили незгладимий слід в історичній пам'яті українського народу. Традиції тієї звияжної пори стали живильним середовищем для наступного розвитку визвольних змагань українців – діяльності П. Дорошенка, І. Мазепи, руху козацьких полків, очолюваних Семеном Палієм, гайдамацьких виступів, Коліївщини 1768 року. В умовах, коли продовжувався наступ царизму на автономні права України, козацтво дедалі частіше згадувало не дуже тривалу, але яскраву пору «вольниці», часи без феодала і ненависної панщини, коли його ж руками творилися підвалини незалежної Української держави.

Життя і діяльність Б. Хмельницького відображені у фольклорі українського народу:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало:

Там за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало.
Гей, Перебийніс водить немого —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Он та зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Віслі,
Лядську славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.
Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костяную могилу!
Як не схотіли, забунтували
Та й утерjali Вкраїну!
Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На Жовтім Піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, козаки,
Ні один ляшок не скрився.
Гей, ну, козаки, гей, та у скоки,
Та заберімося в боки:
Загнали ляшків геть аж за Віслу,
Що не вернуться й в три роки.

Образ гетьмана Хмеля став джерелом натхнення для багатьох письменників і композиторів, художників і кінематографістів.

Богдан Хмельницький стояв біля витоків творення українським народом незалежної держави, і в цьому полягає великий сенс його буття, це визначило його місце в історії...

«...свій край шаблею здобув і з ярма визволив» Іван Остапович Виговський (р. н. невід.—26.03.1664)

Сподвижник Богдана Хмельницького, який володів гетьманською булавою лише два роки (1657—1659), але зміг утвердити державний суверенітет України. Щирий патріот, який, за оцінками істориків, був одним з найвизначніших українських діячів середини XVII століття, політик, дипломат, професійний висококваліфікований державний керманіч, воєначальник. Він повстав проти лицьмірства Московії й відстоював державну незалежність Української держави. Діючи вже як гетьман, у надзвичайно тяжких умовах, він за всієї своєї енергії, досвіду й таланту не зміг, як Богдан Хмельницький, забезпечити підтримку обраного курсу широкими масами і не втримав державного керма у своїх руках. Допущені ним прорахунки та помилки і визначили трагічність його загибелі та не завжди справедливі оцінки сучасників і нащадків.

У неділю, 24 серпня 1657 року, вдарили довбиші в Чигирині, скликаючи раду. Рада була у дворі Хмельниченка. Як набрався повен двір, ворота було замкнено, а велика юрба козацтва і поспільства полишилась поза двором.

З дому вийшов Юрась Хмельниченко з булавою у руці й сказав, що йому не під силу управляти Україною і за волею батька Богдана він хоче продовжити своє навчання у Києві. Виступив Іван Виговський і подякував за писарський уряд, обозний Тимофій Носач положив свій пернач, дякуючи за обозництво, генеральний суддя – свою печать. І всі пішли за Юрасем у будинок. Мовчки стояла рада, а серед ради, на столі, лежала гетьманська булава. Багато було охочих ухопитись за ту булаву, та не було дозволу ради. Осавули почали питати присутню старшину, кого вона хоче за гетьмана. Присутня старшина не визнала можливим усунення Юрія з гетьманства. Вони стояли на тому, що молодий Хмельницький має залишити за собою Богданову спадщину. «Хоч він і молодий, та нехай наша слава буде така, що була в нас за гетьмана Хмельницького», – ніби говорили тоді. Але разом з тим, не ламаючи вибору Юрія Хмельниченка, вибору, що був заповітом старого гетьмана, старшинські збори бачили потребу доручити на той час гетьманство людині досвідченій, сильній волею й дозрілій розумом. Такою людиною вважався генеральний писар Іван Виговський, найдовіреніша особа гетьмана Богдана. До нього і звернулися пропозиції присутніх: «Нехай булава й бунчук будуть при Юрії Хмельницькому, а доки він дійде літ, військом провадитиме Виговський, і булаву й бунчук братиме, коли треба, в Хмельницького, а повертаючись, знову йому до рук віддаватиме». Так ніби звучала та єдина пропозиція, що давала вихід із тодішнього становища у зв'язку з вибором неповнолітнього гетьмана.

Виговський відразу подякував за високу честь регентства та попрохав собі часу розмислити над цією пропозицією. Збори дали йому для цього три дні...

На новій раді 26 серпня 1657 року повторено все, що було перед трьома днями. І. Виговський, як і перше, довго відмовлявся й уступив лише тоді, коли наполягання дійшли вже до найвищого ступеня. Прийнявши гетьманську булаву, він звернувся до присутніх з такими словами: «Ся булава доброму на ласку, а злому на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду».

Іван Виговський походив із старовинного роду української православної шляхти, яка оселилася у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Історія роду досліджена явно недостатньо. Вважається, що то було відгалуження роду Лучичів, і тому цей рід часто називали – Лучичі-Виговські. В королівському універсалі Виговсько-му на Барське староство польський

король Ян-Казимир пов'язує його родовід із знаменитими князями Глинськи-ми. Найвизначніший представник останнього був Михайло Глинський (помер 1534 року) – видатний державний діяч Великого князівства Литовського, який перебував на службі німецького імператора Максиміліана, Альбрехта Саксонського та ін., був правою рукою великого князя литовського Олександра, а по смерті того підняв останнє, значне повстання української та білоруської православної шляхти проти польсько-литовської католицької реакції. Зазнавши поразки, Михайло Глинський емігрував до Мос-ковії, де також вів активну політичну діяльність. Його племінниця Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана IV.

Однак у світлі останніх генеалогічних досліджень пов'язання Виговських з Глинськими, на думку деяких дослідників, навряд чи має під собою реальний ґрунт. Очевидно, Виговські беруть початок від Болсуна (Чорногуба) або Коркошка – вихідців з орди, що потрапили в Україну в часи князів Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Вітовта (кінець XIV – перша третина XV століття) і започаткували гілки Болсуновських, Даниловичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Івана (за іншими даними – Гната) Виговського, служив у Київського митрополита, молдавського воєводи-ча Петра Могили – видатного церковного і культурного діяча України. Джерела вказують, що Остап володів містечком Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Остап Виговський мав тісні зв'язки з Адамом Киселем, активним борцем проти дискримінації православної церкви. Пізніше, в роки Національно-визвольної війни, Остап Виговський осів у Києві, де став намісником Київського замку. Він мав четверо дорослих синів – Івана, Данила, Костянтина, Федора і, принаймні, одну дочку. У роки Національно-визвольної війни Данило Виговський здобув звання полковника бихівського, під час російсько-українського походу 1655 року проти Речі Посполитої і в роки гетьманату свого старшого брата став наказним гетьманом. На початку 50-х років XVII століття він одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Костянтин Виговський служив спочатку Польській Короні, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади полковника пінського й туровського, генерального обозного. По загибелі Івана Виговського, очевидно, подався в монастир. Федір Виговський відзначився в роки Визвольної війни як дипломат, зокрема його посилали до Москви; серед інших зустрічав посольства російського царя Олексія Михайловича. Сестра майбутнього гетьмана, яка, як припускається, мала ім'я Тетяна, вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжої Луки. Вона, очевидно, померла до 1658 року. Її чоловіка разом із новою дружиною того ж року, в березні, забили повсталі селяни в його ж маєтку.

Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він здобув добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колеґіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах». Не випадково пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колеґіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем – видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колеґіуму, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, письменником, теологом та істориком. Не випадковість і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні чаші й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії. Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком (такі, зазначимо, склали кістяк армії Речі Посполитої). В роки панування

короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді, 1635 року став намісником Луцького староства, ще трьома роками пізніше – писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 років. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким – тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні, воли зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу. Приблизно наприкінці 20-х – на початку 30-х років XVII століття Виговський бере свій перший шлюб, про який, на жаль, майже нічого не знаємо. Джерела свідчать, що в середині XVII століття його дочка Мар'яна була одружена з Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у генеральній канцелярії в роки Визвольної війни, виконував дипломатичні доручення, згодом став київським протопопом, а потім перемиським кафедральним пресвітером. Другий шлюб Виговський взяв у 1656 році з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського православного шляхтича, новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича – одного з покровителів Києво-Могилянського колеґіуму, фундатора Кутеїнського православного монастиря. Через тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з багатьма відомими українськими та білоруськими шляхетськими родами, скажімо, з тими ж князями Соломирцькими.

Коли почалася Національно-визвольна війна, Іван опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Будучи в авангарді, який очолював Стефан Потоцький – син головнокомандувача, ротмістр Виговський брав участь у битві під Жовтими Водами й у вирішальний момент (бій побіля Княжого Байрака 16 травня 1648 року) до останнього стояв супроти повстанців. Коли під верхівцем загинув кінь, Виговський бився пішо й припинив опір лише тоді, як утратив свідомість. Його було тяжко поранено. Якийсь запорожець, що підібрав знепритомнілого, продав його татарину. Однак з полону Виговський утік. Але його знову спіймав інший запорожець і проміняв татарам за поганенького коня. Виговський і цього разу з неволі втік, та знову був спійманий і переданий самому ханові, очевидно, вже після Корсунської битви (26 травня 1648 року). Кримський хан Іслам-Гірей III наказав прикувати в'язня до гармати, і тоді бранця врятував Богдан Хмельницький, який щодо нього порозумівся з ханом. Виговський дав гетьману присягу вірно служити.

Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана. Джерела спочатку не вирізняють Виговського серед оточення гетьмана. А дещо пізніше Виговський робить блискавичну кар'єру. З квітня 1649 року бачимо фактично двох писарів Війська Запорозького: генерального писаря Івана Креховецького та Івана Виговського, котрого ще називають «покоєвим», тобто особистим писарем гетьмана. Але вже наприкінці 1649 року Іван Виговський стає одноосібним генеральним писарем та найдовіренишим порадником гетьмана Богдана. Іван Виговський виступає як співавтор деяких універсалів і листів Богдана Хмельницького. Нерідко Виговський писав листа чи універсал від імені гетьмана, Хмельницький лише ставив свій підпис. Відомий український історик Іван Крип'якевич знайшов низку таких документів, підписаних Богданом Хмельницьким, а створених Іваном Виговським. Характерно, що гетьман часто навіть не диктував універсал чи лист, а обмежувався стилями розпорядженнями до Виговського.

Отже, за досить короткий час Виговський створив потужну і високоефективну Генеральну канцелярію – важливу складову частину Української держави. Ця установа відіграла роль Міністерства закордонних і, певною мірою, внутрішніх справ. Вона стала тим генератором, який згідно з волею гетьмана та ради Війська Запорозького приводив у рух численні приводні ремені державної машини. Сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й зарубіжжя, тут приймалися й відправлялися численні посольства, тут народжувалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю Визволь-

ної війни українського народу. Як слушно зазначав Іван Крип'якевич, Виговський «організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах...» За Богданом Хмельницьким зберігався лише контроль основних державних справ. Також існують серйозні підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України.

І хоча військово-дипломатична діяльність Виговського в роки Визвольної війни реконструюється із значними прогалинами, ми твердо можемо говорити про те, що генеральний писар був поруч з гетьманом у вирішальні її моменти. Так, він відіграв важливу роль під час Берестецької битви. У вирішальний момент зтяжної битви (30 червня 1651 року) хан Іслам-Гірей III, зазнавши відчутних утрат, зрадив українських повстанців і втік з поля битви з усією ордою. Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але і його самого затримав хан. Зупинити втікачів спробував Виговський, але і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана насипати вали й готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити того визволити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилось, недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох в орді, й хан з усім військом продовжив утечу протягом усієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б десять тисяч війська. Хан погодився дати навіть удвічі більше, під командою чотирьох мурз, але після початку зворотного маршу (Хмельницький залишився у хана під арештом як заручник), ординці змінили свій намір і повернули назад. З Виговським залишилися лише троє козаків та двоє татар. Генеральний писар був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Павлочі. Приблизно в цей час обложені під Берестечком повстанці мужньо боронилися, чекаючи на повернення гетьмана з підмогою. Одночасно вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Характерно, що король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінної видачі Хмельницького та Виговського, як головних керівників повстанців (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Павлочі Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка, обтяжена ясиром, поверталася з України до Криму. Внаслідок трьох битв (під Павлоччю, Чудновом та на Уманському шляху) козаки Виговського знищили понад вісім тисяч ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував погромом ординців на переправах. Ця погроза викликала сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея III, після чого він був змушений ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Павлочі. Тут же він разом із генеральним писарем, полковником І. Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком сунули в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

Іван Виговський відіграв активну роль у подальших подіях Хмельниччини: під час підписання Білоцерківського договору, у битві під Жванцем, під час україно-російських переговорів у Переяславі, у поході під Львів, у Дронопільській битві, битві під Озерною.

Та смерть гетьмана Богдана, якого навіть вороги порівнювали з Одоакром, Спартаком і Скандербегом, стала надзвичайно тяжкою втратою для Української держави.

Після Чигиринської ради І. Виговський надіслав кримському ханові, польському і шведському королям повідомлення про своє обрання гетьманом з пропозицією дотримуватись добросусідських відносин.

Обрання Виговського гетьманом відбулося за складних і важких, суперечливих обставин, в умовах зіткнення різних протидіючих сил. Так, як тільки дійшла до Москви звістка про кончину Богдана Хмельницького, звідти поквапилися послати в Україну агента Василя Кікіна. Йому доручалося використати вибухонебезпечну ситуацію, що склалася в Україні, виявити суперечності й підготувати ґрунт для конкретних засобів обмеження української державності. Тим більше, що царський уряд вже розпочав здійснювати кроки по нарощуванню своєї присутності в Україні. Московське командування силоміць виганяло українські козацькі загони з білоруських повітів (визволені у часи Хмельниччини білоруські землі були приєднані до Гетьманщини і на них зять гетьмана Богдана – наказний гетьман І. Нечай запровадив козацький устрій) та збирало податки з покозаченого населення, різало йому оселедці, поводилось, за словами І. Нечая, як «з ворогом». В ультимативній формі гетьману І. Виговському (якого офіційно йменували «писарем», а не гетьманом) наказувалось поставити перед шведським королем вимогу не претендувати на прикордонні російські землі під загрозою вступу у війну козаків проти нього.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.